

DE GENTSE 12DE-EEUWSE STADSOMWALLING ‘REVISITED’

Marie Christine Laleman

Inleiding

De ontwikkeling van een stad wordt traditioneel geïdentificeerd met de visualisering van de opeenvolgende stadsuitbreidingen, en uitzonderlijker eens een stadsinbreiding zoals voor Gent in de Calvinistische tijd¹. Een wijziging in de stedelijke oppervlakte vertolkt zowel de politieke verzelfstandiging als de economische ontwikkeling en de demografische ontplooiing van een stad. Het afbakenen impliceerde eveneens macht over een bepaald territorium. Door de aanleg van een omwalling en de uitbouw van verdedigingsstructuren wilde men die verworvenheden ook materieel veilig stellen.

Op een bepaald tijdstip werd een Gents stedelijk gebied van zowat 80 hectare afgebakend door een aaneenschakeling van waterwegen, plaatselijk versterkt met poorten, muren en torens. De vermelde watergordel werd voornamelijk gevormd door delen van de Schelde en de Leie, de twee rivieren waaraan Gent haar ontstaan te danken had. De rivierarmen werden, waar nodig, verbonden door nieuw gegraven waterwegen. Aan de westkant was dit onder meer de zogenoemde Houtlei, aan de zuidkant de Ketelvest. Van deze watergordel bleef alleen deze laatste in het stadsbeeld herkenbaar. Omwille van het ontbreken van duidelijke eigentijdse bronnen, blijft de datering van de watergordel geen evidente aangelegenheid².

¹ M.C. Laleman & G. Stoops, 'Ontwikkeling en verdediging in Gent. Een beknopt overzicht van de stads-archeologische bijdrage ca. 9de-17de eeuw', in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, pp. 120-140; M.C. Laleman, 'Bodemverhalen: 40 jaar archeologisch stadsonderzoek in Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde*, Gent, 68, 2014, pp. 22-26.

² Zie ook: M.C. Laleman, 'Gent: de ontwikkeling van een stad aan de samenvloeiing van Leie en Schelde', in C. Deligne & T. Soens (red.), *Steden en Water, (Jaarboek Ecologische Geschiedenis)*, Gent, 2010, pp. 18-20.

[1] Plan van de Gentse watergordelomwalling met aanduiding van de plaatsnamen en lokalisatie van de onderdelen die in deze bijdrage aan bod komen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De plaats die de Gentse watergordel in de stedelijke evolutie kreeg toegewezen, hangt nauw samen met de datering die over verschillende decennia heen balanceert tussen de 9de en de 13de eeuw, met een duidelijke voorkeur voor ofwel het begin, ofwel het eind van de 12de eeuw³. Bij een survey van de Gentse middeleeuwse stadsomwallingen in 1985 werd gesteld dat er toen voor de aanleg van de watergordel geen bruikbare archeologische gegevens beschikbaar waren⁴. Vanuit de kennis van de stad en haar geschiedenis werd een datering omstreeks 1100 mogelijk geacht, maar niet als zekerheid naar voren geschoven. Het voorstel om de watergordel omstreeks 1100 te dateren sloot aan bij de historische visie op dat ogenblik en

³ Deze bijdrage bouwt verder op onderzoek dat door Stadsarcheologie Gent werd uitgevoerd en dat in samenwerking met het stadsarcheologische team werd gerealiseerd: Stadsarcheologie Gent, De Zwarte Doos, Dulle Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarcheologie@stad.gent. Met in het bijzonder dank aan Geert Vermeiren, Gunter Stoops, Maarten Berkens, Marie-Anne Bru, Peter Steurbaut en Georges Antheunis. De illustratiereductie geschiedde door Peter Steurbaut. Met dank ook aan het Archief Gent, het STAM, Lukasweb vzw, de Universiteitsbibliotheek, Prof. Dr. Em. T. de Hemptinne, evenals aan de bedrijven BAAC Vlaanderen en Ruben Willaert bvba.

⁴ M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschor, 'De stadsversterking bij de Zandpoort. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek', *Stadsarcheologie*, Gent, 9/2, 1985, pp. 16-41.

werd door talrijke auteurs vermeld⁵. Lange tijd hield men het dus bij een aanleg omstreeks 1100, een datering die vaak in allerhande publicaties werd overgenomen, zonder rekening te houden met de argumentatie en met de nuancering bij gebrek aan harde bewijzen. De zo in de Gentse historiografie voorgestelde datering kwam de jongste decennia door nieuw onderzoek onder druk te staan. Op basis van het archeologisch onderzoek aan de Kleinvelehuussteeg⁶ werd de datering 'opgeschoven' naar ten vroegste tweede helft of zelfs eind 12de eeuw. Bij de verdere verwijzingen naar dit onderzoek in jongere publicaties vielen de aanvankelijk geformuleerde argumentatie en nuancering weg. Algemeen werd het graven van de watergordel van dan af in de late 12de eeuw gesitueerd en werden ook andere fenomenen daaraan chronologisch gekoppeld.

Recent leidde de uitwerking van de opgravingen op de site van De Krook⁷ tot de vaststelling dat de zuidzijde van de watergordel, de kant van het Sint-Pietersdomein, versterkt was met buitenbolwerken, zogenoemde barbicanes⁸. Hoewel dit gegeven her en der in de Gentse historiografie al eerder opdook, was de draagwijdte ervan de jongste decennia verloren gegaan. Het herontdekken van deze vestingelementen ontworptte enkele aannames met betrekking tot de watergordelomwalling en nopen op zijn minst tot nuancering van een aantal stellingen die vaak als zekerheden worden beschouwd.

⁵ Zie onder meer: F. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s Gravenhage, 1938, pp. 126-127; H. Van Werveke, *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, p. 17; J. Decavele, 'De Oude Houtlei: vest en vestingmuur', in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, Gent, 5, 1971, pp. 84-86; Decavele, 'Gent', in *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, I, 1975, pp. 12-13; *Bouwen door de eeuwen heen, (Inventaris van het Cultuurbezit in België)*, Gent, 4na, 1976, p. XVIII; M.C. Laleman & G. Stoops, *Ontwikkeling*, 1996, pp. 125-126; CAPITEYN, A., CHARLES, L. & LALEMAN, M.C., *Historische Atlas van Gent*, Amsterdam, 2007, p.16.

⁶ Onderzoek Ruben Willaert bvba. J. De Gryse & J. Vandevelde, 'Kleinvelehuussteeg, Wolweverssite', in *Archeologisch onderzoek in Gent, 1997-2008, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, 2/2)*, Gent, 2008, pp. 43-65.

⁷ G. Vermeiren, M.A. Bru & A. Eryvynck (red.), *De Krook. Een leerrijk boek*, Gent, 2018. Zie ook: T. Bonquet & J. De Gryse, *Archeologisch vooronderzoek de Waalse Krook (Gent, Oost-Vlaanderen), (Ruben Willaert bvba)*, Sijsele, 2011; G. Vermeiren, M.A. Bru, T. Bradt & K. Laisnez, 'Opgravingen aan de Waalse Krook (Gent, O.-Vl.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 36, 2013, pp. 159-162; G. Vermeiren & M.A. Bru, 'Een gat in de markt. Het archeologische onderzoek op de Gentse centrumpleinen en de site Waalse Krook', in *Congressbundel Archeologisch Forum 2014*, Gent, 2014, pp. 7-9.

⁸ M.C. Laleman, 'Een bocht in de rivier. De Huidevettershoek in Gent', in G. Vermeiren, M.A. Bru & A. Eryvynck, *De Krook*, 2018, pp. 24-39.

[2] Weergave van Gent in de 13de eeuw, met tussen de Brabantpoort (nr. 1) en de Ketelpoort (nr. 2) een voorstelling van een door muren en torens omgeven bolwerk op de plaats van de barbacane bij de Walpoort die hier als poort niet wordt voorgesteld (Stad Gent, Archief Gent, IC_AG_L_001_060_e)

Daarnaast is er het recente historisch-geografisch onderzoek naar de Gentse waterlopen en de waterhuishouding in de periode 100-1300⁹. De relatieve chronologie met de opeenvolgende en gelijktijdige stappen bij het tot stand komen van de watergordel¹⁰, nuanceerde eerdere dateringen die op basis van geschreven bronnen of archeologisch onderzoek werden geopperd. Voorts wordt er een clustering van ingrepen voorgesteld, waaruit zou blijken dat de omwalling in meerdere fasen over een periode van misschien wel twee eeuwen werd gerealiseerd.

⁹ F. Gelaude, *De vroege hydrografie van de stad Gent, een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent*, (Proefschrift Monumenten- en Landschapszorg, Universiteit Antwerpen), Antwerpen, 2018. Zie ook: F. Gelaude, 'Waterbeheer in een middeleeuwse grootstad: stuwen en dammen te Gent (12de-14de eeuw)', in C. Deligne & T. Soens (red.), *Steden*, 2010, pp. 33-52.

¹⁰ Als voorbeeld stelt Gelaude onder meer dat het rechte trekken van de Oude Schelde en de verdubbeling van de Schelde noodzakelijk waren voor het functioneren van de watermolen De Clapschiete op de Muinschelde, net ten zuiden van de Sint-Pietersabdij. Zie F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 125-126.

Inmiddels worden beschikbare gegevens nogal vaak geïsoleerd uit hun context of worden interpretaties meegenomen zonder rekening te houden met de oorspronkelijke bevindingen of andere beschikbare bronnen. Ook wordt het steeds moeilijker om bronnenkennis, interpretatie en cirkelredeneringen uit elkaar te houden. Met deze bijdrage beogen we de beschikbare gegevens over de watergordel samen te brengen en te situeren binnen het bredere perspectief van de Gentse stadsontwikkeling. We vertrekken daarbij van de materiële sporen die grotendeels via recent archeologisch onderzoek aan het licht kwamen. Vervolgens proberen we verder door te dringen in de mogelijkheden die op dit ogenblik voor datering ter beschikking staan, waarbij we een beroep doen op zowel archeologische dateringsmethodes, vergelijkend materieel onderzoek als geschreven inlichtingen. Bij die evaluatie wordt ook de kennis over de ontwikkeling en de morfologie van het middeleeuwse Gent meegenomen.

Vooraleer een nieuwe relatieve chronologie voor te stellen, moeten we echter afstand nemen van een vast verankerde idee dat de 'watergordelomwalling', zoals ze vandaag wordt gereconstrueerd, in één beweging werd gerealiseerd. Het beeld over een stad als volledige gesloten ommuurde entiteit waarbij de omwalling noodzakelijk was voor de politieke, economische en juridische machtsuitstraling¹¹, gaat zeker voor Gent, maar ook voor tal van andere steden niet op. Een beeld als dat van Avila (11de-12de eeuw) of Carcassonne (13de eeuw) wordt als voorbeeld graag naar voren geschoven, maar is moeilijk te extrapoleren naar alle West-Europese steden in diverse middeleeuwse ontwikkelingsfasen. De bewaard gebleven stenen ommuringen rond enkele kleinere steden vertroebelen eveneens de idee over een stadsomwalling als een concept dat in één keer en als één opdracht werd gerealiseerd. In veel gevallen beperkte de verstening zich tot de toegangswegen en tot vanuit strategisch oogpunt delicate of zwakke plekken in de verdediging van stedelijk gebied. Ook de visie dat de stadsomwallingen een onderdeel waren van militaire architectuur maakte dat ze vaak in overzichten ontbraken of nauwelijks aan bod kwamen, tenzij de stenen onderdelen merkwaardig genoeg waren voor een opname onder de Romaanse of gotische stijkenmerken¹². Voornamelijk onder invloed van de archeologie heeft de betekenis van bolwerken en verdedigingen, opgebouwd met water en aarden onderdelen, langzamerhand een plaats gekregen in overzich-

¹¹ Zie bvb. W. Jappe Albers, *De middeleeuwse stad*, Bussum, 1973. Zie ook: J. Le Goff, 'L'apogée de la France urbaine médiévale 1150-1330', in G. Duby (dir.), *Histoire de la France urbaine. La ville médiévale*, Paris, II, 1980, onder meer pp. 190-198.

¹² Zie voor onze regio onder meer: F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 's Gravenhage, I, 1928, pp. 467-472; A.L.J. Van de Walle, *Histoire de l'architecture en Belgique*, Bruxelles, 1951, p.12; R. Lemaire, *De romaanse bouwkunst der Nederlanden*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1952, pp. 173-175.

ten van architectuur en stadsontwikkeling. Deze evolutie leidde er ook toe dat de middeleeuwse stadsomwallingen, los van burchtkoppeling en militaire architectuur, een eigen benadering kregen. Bij die analyses gaat men uit van de specifieke topografie en van de plaats (machtspositie) die de opdrachtgevende *community* bekleedde binnen een ruimere politiek-geografische context¹³.

Het is al sinds de 19de eeuw een verworvenheid dat Gent met (minstens) twee opeenvolgende middeleeuwse stadsfortificaties geen volledig ommuurde stad was. Het gebied was te groot om met natuursteen, die van elders moest worden geïmporteerd, een dergelijk verdedigingswerk te realiseren, in een overigens veelal zeer drassig terrein. Net het gebruik van water en aarden constructie-elementen, vaak aangevuld met hout, was veel beter aangepast aan de geografische realiteit van de Lage Landen, *in casu* ook het Gentse samenvloeiingsgebied rond Leie en Schelde. Algemeen gezien kan men ook stellen dat een realisatie met grondverzet en houten structuren sneller kon worden gerealiseerd en minder kostte dan stenen verdedigingswerken. Zeker bij grotere steden zoals Gent, en op grond van de kennis voor de latere laatmiddeleeuwse, calvinistische en post-middeleeuwse stadsfortificaties, kan men stellen dat een stadsomwalling in meerdere opeenvolgende fasen werd gerealiseerd en dat bepaalde ‘zwakke’ plekken op geregelde tijdstippen werden aangepast of verbouwd¹⁴.

Een watergordel omheen de stad

De watergordelomwalling is samengesteld uit een hele reeks componenten. Achtereenvolgens geven we een beknopt overzicht van wat archeologisch onderzoek, voornamelijk door Stadsarcheologie Gent, aanreikte voor de grachten, de aarden bermen, de poorten, de stadsmuren, de torens, de buitenbolwerken, de stuwen en de dammen. Pas daarna wordt er verder ingegaan op de mogelijke dateringen en de historische context.

¹³ Zie voornamelijk: O. Creighton & R.A. Higham, *Medieval Town Walls. An Archaeology and Social History of Urban Defence*, Stroud, 2005; O. Creighton, ‘Castles of Communities’. *Medieval Town Defences in England, Wales and Gascony*, *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale. Châteaux et peuplement*, Caen, 22, 2006, pp. 75-86. Zie ook: B Brodt, *Städte ohne Mauern. Stadtentwicklung in East Anglia im 14. Jahrhundert*, Paderborn, 1997; D. Tracy (ed.), *City Walls. The Urban Enceinte in Global Perspective*, Cambridge, 2000; G. Perbellini (ed.), *The Town Walls in the Middle Ages. Les enceintes urbaines au Moyen Age*, 's Gravenhage, 2000.

¹⁴ Vergelijk met de talrijke gegevens die voor de 16de eeuw ter beschikking staan: M.C. Laleman, ‘Het Spaans Kasteel in de 16de eeuw’, in: *Het Spaans Kasteel Gent. Van dwangburch tot woonwijk*, Gent, 2018, pp. 16-51.

[3] De Oude Houtlei ter hoogte van het Alexianenklooster (Stad Gent, Archief Gent, SCMS_FO_7984)

Zoals vermeld werd de watergordel voornamelijk gevormd door delen Schelde en Leie, en werden de rivierarmen, waar nodig, verbonden door nieuw gegraven waterwegen. In het zuiden was dit de Ketelvest¹⁵. Deze gracht werd doorheen de noord-zuid-lopende zandrug, de noordelijke uitloper van de Blandijnberg, uitgegraven op een plaats waar Leie en Schelde het dichtst bij elkaar komen vooraleer ze iets meer noordelijk samenvloeiden. Het graven van een vest doorheen deze hoogte moet, rekening gehouden met de middelen die toen ter beschikking waren, een enorme opdracht geweest zijn. De aanleg van de Ketelvest maakte deel uit van de begrenzing tussen het stadsgebied en het ten zuiden gelegen Sint-Pietersdomein. Ten westen werd eveneens een nieuwe gracht omheen een bewoningkern van de Sint-Michielsparochie aangelegd: de Sint-Michielsvest of Houtlei. Wat is de recente archeologische bijdrage voor de kennis van die watergordel? We overlopen de 'punctuele' waarnemingen van noordwest naar zuidoost.

¹⁵ M.C. Laleman, *Een bocht*, 2018, p. 31. Zie ook: M.C. Laleman, 'De waterrijke stad', *Gent van toen & nu*, Zwolle, 13, 2004, pp. 398-399; M.C. Laleman, *Gent*, 2010, p. 18.

Opgravingen aan de Burgstraat-Perkamentstraat brachten onrechtstreeks informatie over de watergordel aan het licht¹⁶. De oudste sporen die bij deze opgravingen werden vastgesteld, dateren uit de late 12de eeuw en worden gelinkt aan de bescheiden ontwikkeling van activiteiten ten noordwesten van de watergordelversterking, op basis van de geregistreeerde sporen blijkbaar ramen in het kader van de textielproductie. Het betrokken terrein is aan de buitenzijde van de watergordel te situeren en lag ‘onbeschermd’ tot aan de aanleg van een nieuwe stadsversterking meer westelijk, een onderneming die startte na 1299-1300, toen dit gebied bij de stad werd gevoegd. Op een afstand van ca. 66 meter van de rooilijn aan de Burgstraat stootten de onderzoekers op de gedempte Houtleigracht, onderdeel van de watergordelfortificatie. De doorsnedes op de vestinggracht toonden aan dat deze daar gegraven was vooraleer een gedeelte opgevuld werd om het bruikbare terrein uit te breiden¹⁷. Nochtans nemen enkele auteurs aan dat het noordwestelijke deel van de zogenoemde Houtleigracht niet gegraven is, maar teruggaat op een natuurlijke Leicarm die mogelijk werd aangepast¹⁸. Een archeologische interventie aan het Klein Raamhof bevond zich eveneens aan de buitenzijde van de watergordel¹⁹.

[4] Doorsnede bij de opgravingen aan de Burgstraat-Perkamentstraat met de gegraven noordelijke oever (BAAC Vlaanderen)

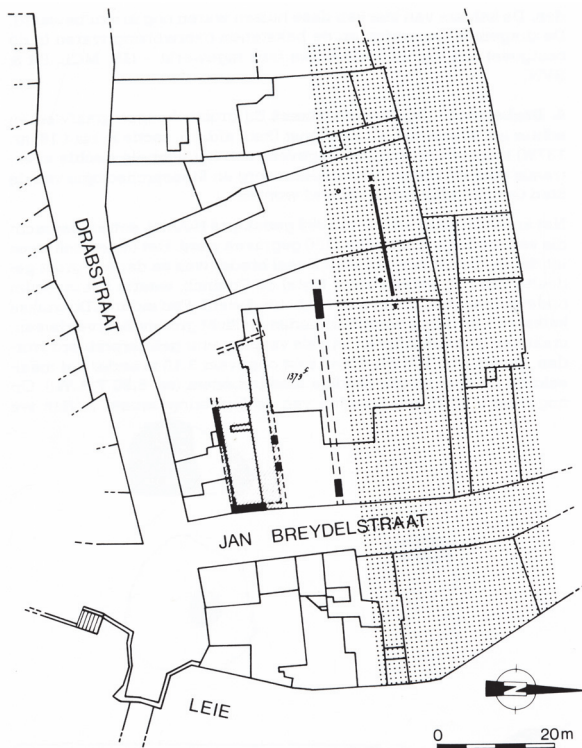
¹⁶ Onderzoek BAAC Vlaanderen. R. Vanoverbeke, ‘Burgstraat-Perkamentstraat: eeuwenoude textielverwerking’, in *Archeologisch onderzoek in Gent 2018, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, 2/8)*, Gent, 2018, pp. 78-95.

¹⁷ R. Vanoverbeke, *Burgstraat*, 2018, p. 81.

¹⁸ Zie onder andere: F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 124.

¹⁹ Niet gepubliceerd onderzoek Stadsarcheologie Gent. Met dank aan Marie-Anne Bru.

Archeologisch onderzoek in de site van het Design Museum, gevestigd tussen de Drabstraat en de Jan Breydelstraat, leverde in 1989 enkele gegevens met betrekking tot het noordelijke deel van de westelijke watergordel²⁰. Het was al eerder bekend dat het museum ten noorden grensde aan de in 1898 gedempte Houtleigracht, deel van die watergordel. Bij dat onderzoek van 1989 bleek dat een groot deel van het 18de-eeuwse Hotel de Coninck, waarin het museum aan de Jan Breydelstraat werd ondergebracht, op het grachttracé werd opgetrokken en dat die gracht in de middeleeuwen dus breder was dan het uit de perceelstructuur afgeleide voorkomen. Op een bepaald ogenblik was de stadszijde afgeboord door een muur van Doornikse steen. Op een parallelle afstand, 12 meter meer noordelijk, werden de restan-

[5] Archeologische waarnemingen in het pand Jan Breydelstraat 3-5 in 1989, met registratie van een middeleeuws huis, een natuurstenen muur, houten palen en een oeverbeschoeiing, en aanduiding van een tracé van de noordelijke gracht, onderdeel van de watergordel omheen de stad (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

²⁰ Onderzoek Stadsarcheologie Gent. P. Raveschot, 'Drabstraat-Jan Breydelstraat', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 13/4, 1989, pp. 15-17.

ten van een houten oeverbeschoeiing vastgesteld. De oeverbeschoeiing en andere sporen tussen de muur en de beschoeiing gaven aan dat een gedeelte van de gracht was opgegeven voor andere activiteiten. De huisraad die erbij hoorde, kan een aanwijzing zijn voor het versmallen of misschien zelfs (gedeeltelijk) buiten gebruik raken van de gracht en werd bij het onderzoek vrij breed in de 13de eeuw geplaatst. Op basis van de gereconstrueerde breedte van 32 meter en boringen van de grachtvulling tot op 3.00 T.A.W. (Tweede Algemene Waterpassing) wordt gesteld dat dit deel echter geen gegraven gracht kan zijn, maar dat hier een natuurlijke Leie-arm moet gelokaliseerd worden, die naderhand in het grachttracé van de watergordel werd opgenomen²¹.

Aan de stadszijde was er in 1983 een archeologisch onderzoek in het pand Poel 25²², een perceel dat ten noorden door het tracé van de voormalige watergordel werd begrensd en een gevel heeft op de overgang van Drabstraat naar Poel. De interventie was echter te beperkt voor een bijdrage over de stadsomwalling. Alleen kon met zekerheid worden vastgesteld dat de zuidelijke oever er niet was afgeboord met een muur van Doornikse steen, zoals dit aan de Jan Breydelstraat werd vastgesteld.

De westelijke gracht, deel van de watergordel, kwam eveneens in beeld bij archeologisch onderzoek binnen het bouwblok Sint-Michielsstraat-Oude Houtlei²³, in Gent ook bekend als het vroegere Sint-Amandscollege. De ligging van het grachttracé met de kaaimuur die nog bij de demping in 1898 zichtbaar was, kwamen bij dit onderzoek in beeld. Die kaaimuur met een natuurstenen afwerking bij een kern en funderingen van baksteen (25 x 11 x 5 centimeter) was zeker niet ouder dan de 15de eeuw en vertegenwoordigde derhalve een jongere fase van de (versmalde) Houtleigracht.

Opgravingen in en aan de Posteernestraat²⁴ brachten een hele reeks elementen van de watergordelomwalling aan het licht. Daartoe behoorde ook de aanzet van een gracht die in de flank van de stuifzandrug was uitgegraven. De helling aan stadszijde leek in een eerste fase afgewerkt met wat klei waartussen enkele flinters

²¹ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 124.

²² Onderzoek Stadsarcheologie Gent. M.C. Laleman, P. Raveschot & R. Van de Walle, 'Archeologisch onderzoek aan de Poel', *Stadsarcheologie*, Gent, 7/3, 1983, pp. 2-12.

²³ Onderzoek BAAC Vlaanderen. R. Vanoverbeke & N. Janssens, 'Oude Houtlei 13', *Archeologisch onderzoek in Gent, 2015*, (*Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/7), Gent, 2015, pp. 96-100.

²⁴ Onderzoek Stadsarcheologie Gent. G. Stoops, G. De Mulder, J. Mikkelsen & G. Vermeiren, 'Posteernestraat 2015 (Gent, O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 39, 2016, pp. 115-117; G. Stoops, 'De Posteernestraat, Gent: voor- en nageschiedenis van een doorgang in een middeleeuwse stadsmuur', *15de BNA Contactdagen*, Gent, 2017, p. 26; G. Stoops, G. De Mulder, M. Berkens, J. Mikkelsen, & G. Vermeiren, 'De Posteernestraat: voor- en nageschiedenis van een doorgang in een middeleeuwse stadsmuur', in K. De Groot & A. Eryvnc (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent, 2017, pp. 93-108.

van Doornikse kalksteen werden opgemerkt, mogelijk om die zandige helling meer stevigheid te geven. Daarop volgde dan een accumulatie van afvalaagjes. In een eerste fase had de gracht hier een breedte van zowat 35 meter. Met de constructie van een kaaimuur werd de ruimte tussen die helling en de muur volledig opgevuld. Deze duidt dus op een versmalling van het grachttracé tot een breedte van ongeveer 12 meter en het verruimen van de bruikbare oppervlakte tussen de wal met de stadsmuur (zie verder) en de gracht.

[6] Plattegrond met duiding van het archeologisch onderzoek aan de Posteernestraat, geprojecteerd op het oude kadaster ca. 1830 en op de huidige kadastrale situatie (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Archeologisch onderzoek aan de Zandpoortstraat maakte het mogelijk om de bocht van de watergordel tussen de vermelde straat en de Leie te onderzoeken²⁵. Het ging daarbij vooral om de relictten van een stuk stadsmuur en een toren (zie verder), die zich beide op enige afstand van het vermoedelijke tracé van de gracht bevonden, vooral aan de westzijde waar er een ruimte was van bij de 27 meter. Die

²⁵ Onderzoek Stadsarcheologie Gent. M.C. Laleman & P. Raveschot, 'Zandpoortstraat 45', *Stadsarcheologie*, Gent, 7/3, 1983, pp. 36-37; M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, *De stadsversterking*, 1985, pp. 16-41.

uit de vestingbouw bekende ‘dode strook’ werd toen, zij het met een vraagteken, in strategische zin geïnterpreteerd, maar mogelijk was die helemaal niet zo breed en is het daar via perceelrelicten vastgestelde tracé ook een versmalde versie van een oorspronkelijk veel bredere gracht, zoals dit in meer recente tijd zowel aan de Posteernestraat als aan Oude Houtlei 13 werd vastgesteld.

Ten slotte zijn er nog de archeologische onderzoeken aan het oostelijke uiteinde van de Ketelvest, die indirect bijdragen tot een nieuw inzicht in de watergordel. Allereerst is er het inzicht dat de Ketelvest daar aansluit bij drie Schelde-armen. De gedempte Oude Schelde langsheen de Brabantdam vormde de oorspronkelijke loop. In de bocht vervoegde die de Muinschelde, een rechtgetrokken waterloop die vanuit het zuiden langsheen Sint-Pietersabdij en Blandijnberg voorbij de bocht van de Krook in de Nederschelde overging²⁶. Vandaag is het niet zo makkelijk om zich die brede Scheldebocht voor te stellen, met een oever die reikte tot waar heden ongeveer de achterbouw van de Minardschouwburg gelokaliseerd is. De moerassige oevers of de alluviale zones van de Schelde waren niet geschikt voor bewoning of (handels)activiteiten. In de winter kwam het water hoog en overspoelde het de moerassige oeverstroken en dit maakte aanleg voor schepen niet makkelijk. Ook konden die zachte oevers makkelijk weggespoeld worden. In de zomer was de waterstand veel lager en was het voor schepen allerminst zeker de oever te bereiken of weg te varen. Het archeologisch onderzoek aan de Waalsekrook²⁷ en aan de Sint-Jansvest²⁸ toonde aan dat door talrijke opeenvolgende aanlandingen de bruikbare en bewoonbare oppervlakte aan alle kanten werd uitgebreid en de waterwegen versmald. De scherpe hoek die thans het perceel aan het samengaan van Ketelvest en Nederschelde afboort, geeft een vrij recente situatie weer en is zeker niet middeleeuws²⁹. In de tijd dat de Ketelvest werd gegraven bevond zijn oostelijke uiteinde zich vermoedelijk veel dichterbij de huidige Walpoortstraat.

²⁶ M. Heins, *Gand. Sa vie et ses institutions*, Gand, II, 1920, pp. 180-181; F. Gelaude, *Waterbeheer*, 2010, p. 44; F. Gelaude, *Gent. Leie en Schelde, (Erfgoedmemo 49)*, Gent, 2011; M.C. Laleman, *Een bocht*, 2018, p. 29.

²⁷ Onderzoek Ruben Willaert bvba & onderzoek Stadsarcheologie Gent. T. Boncquet & J. De Gryse, *Archeologisch vooronderzoek*, 2011; G. Vermeiren, M.A. Bru, T. Bradt & K. Laisnez, *Opgravingen*, 2013, 36, pp. 159-162; G. Vermeiren & M.A. Bru, ‘Over kuipen, muren en oventjes. Het bodemarchief van de Krook’, in G. Vermeiren, M.A. Bru & A. Eryvnc, *De Krook*, 2018, pp. 40-65.

²⁸ Onderzoek Stadsarcheologie Gent. G. Vermeiren & M.A. Bru, ‘Sint-Jansvest 32-38-Brabantdam: een archeologisch zicht op de 12de-eeuwse stadsomwalling’, in *Archeologisch onderzoek in Gent 2018, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, 2/8)*, Gent, 2018, pp. 143-156.

²⁹ G. Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 151-152.

[7] Gezicht op de Ketelvest, tussen de Schelde en de Leie, detail uit het Panoramisch Gezicht op Gent van 1534, STAM Gent (www.lukasweb.be – Art in Flanders v.z.w., foto Hugo Maertens)

Aarden bermen

Waar in de zandige ondergrond grachten werden gegraven, kan men veronderstellen dat er aan stadszijde een aarden berm werd opgeworpen. Of die vesten oorspronkelijk ook met houten verstevigingen of palissades waren afgewerkt, is onbekend. Sporen van een aarden berm kwamen aan het licht onder de latere stenen fortificaties, onder meer aan de westzijde waar delen van de zogenoemde Sint-Michielsvest in beeld kwamen, zoals aan de Sint-Michielsstraat, de Oude Houtlei en de Posteernestraat³⁰. Ook aan de zuidoostzijde, tussen de Brabantdam en de Ketelvest stelden de archeologische onderzoekers restanten van een aarden berm vast. Daar ging het om de zogenoemde Sint-Jansvest of Korte Vest.

³⁰ Zie onder meer ook: G. Broget, 'Het Schokkebroersvestje', *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 21/4, 1992, p. 198.

[8] Opgravingen aan de Kleinvleeshuissteeg, restant van het wallichaam net boven de cultuurlaag (Ruben Willaert bvba)

De belangrijkste bevindingen geschieden evenwel bij opgravingen aan de Kleinvleeshuissteeg³¹. Boven de moederbodem herkenden de onderzoekers een cultuurlaag waarin zich vondstenmateriaal bevindt, dat bij de eerste evaluatie van het onderzoek in de tweede helft van de 12de eeuw werd geplaatst³². Deze cultuurlaag werd afgedekt door een ophoging die als de voet van een aarden wal kan worden herkend en die uit verschillende lagen opgeworpen zand bestond. Het was logisch deze ophoging te interpreteren als een wal die met de uitgravingen van de ten zuiden gelegen Ketelvestgracht was opgebouwd en die ook als Koutervest bekend staat. De onderzoekers wezen echter wel op de toch grote afstand van 20 tot 40 meter tussen de ophoging en de Ketelvestgracht en opperden ook de mogelijkheid van een fase van aanpassing of uitbreiding van de watergordelfortificatie³³. Ook gaat het om een eerste datering van de aangetroffen archeologica. Een detailstudie van dit materiaal kan eventueel tot een andere of meer scherpere, ook desgevallend

³¹ J. De Gryse & J. Vandeveldde, *Kleinvleeshuissteeg*, 2008, pp. 43-65.

³² Diezelfde cultuurlaag werd wellicht ook aangetroffen bij archeologisch onderzoek in de Brabantdam en de Vogelmarkt, zie: G. Vermeiren, M.A. Bru, V.Vanderginst & M. Van der Waa, 'Archeologisch onderzoek op de uitvalsweg van Brabant', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 39, 2016, pp. 149-150; G. Vermeiren & M.A. Bru, 'De Brabantdam in Gent (O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 40, 2017, pp. 117-118. Mogelijk is er ook een verband met de cultuurlaag die bij onderzoek aan de Savaanstraat aangetroffen werd, wat voor een cultuurlaag ouder dan de Ketelvestgracht logisch zou zijn, zie: T. Bradt, 'Savaanstraat 118', in *Archeologisch onderzoek in Gent 2015, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, 2/7)*, Gent, 2015, pp. 116-131. Dit moet evenwel allemaal nog verder worden onderzocht bij de meer gedetailleerde uitwerking van die opgravingen.

³³ J. De Gryse & J. Vandeveldde, 'Kleinvleeshuissteeg', 2008, pp. 47-50.

vroegere datering leiden³⁴. Bij de verdere verwijzingen naar deze opgraving werd alleen een datering van het graven van de Ketelvest in de latere 12de eeuw op grond van de eerste archeologische bevindingen meegenomen en werd dit als argument gebruikt voor een datering van andere onderdelen van de betreffende stadsomwalling. En hiermee wordt een methodologisch probleem aan de orde gebracht, namelijk het ruim verspreid gebruik van voorlopige dateringen met toepassingen die in dit geval de hele watergordelomwalling omvatten.

Bij de opgravingen op het terrein Sint-Jansvest 32-38³⁵ werden eveneens relicten teruggevonden van een aarden wal die het knooppunt van Ketelvestgracht en Nederschelde aan stadszijde beschermde, ook bekend als Sint-Jansvest, en waarin later een toren werd gefundeerd (zie verder). De opgeworpen grond deed zich voor als een zandig pakket met fijn kwartszand, glauconiet, kalkfragmenten en sporadisch houtskool. In dit pakket was er geen gelaagdheid zichtbaar en men kan derhalve aannemen dat dit in één fase tot stand kwam. Op twee botfragmenten uit dit pakket werd radiokoolstofdatering toegepast, wat grosso modo een datering opleverde tussen 1030 en 1220³⁶.

Het bestaan van een aarden berm kan voorts worden aangevuld met een aantal geschreven vermeldingen, in het bijzonder ten noorden van de Ketelvest waar in de bebouwing ten zuiden van de Kouter lange tijd sporen achterbleven³⁷. De terreinen tussen de stadswal en de gracht werden vercijsd en bebouwd met talrijke kleine bouwsels, nadat de omwalling geen strategische betekenis meer had. In het licht van het meer recente onderzoek is het de vraag of deze z.g. dode strook tussen wal en gracht ook niet getuigde van een versmalling van een oorspronkelijk breder grachttracé zoals dit aan de westzijde van het watergordel het geval was. Archeologisch kan dit voorlopig echter niet worden hard gemaakt, maar de hypothese blijft in elk geval mogelijk.

³⁴ Met dank aan Maarten Berkens, Stadsarcheologie Gent, voor de uitgebreide ideeënuitswisseling rond dit onderzoekaspect. Een detailstudie van het vondstenmateriaal uit die cultuurlaag wordt op korte termijn in het vooruitzicht gesteld.

³⁵ G. Vermeiren & M.A. Bru, *Gent. Het Wandelaerthasteel, (Erfgoedmemo 83)*, Gent, 2016; G. Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 143-149.

³⁶ Twee radiokoolstofdateringen geven respectievelijk 93,5% voor een datering tussen 830 en 1020, evenals 95,4% voor een datering tussen 1200 en 1290. De onderzoekers stellen dat dit in overeenstemming is met de datering van de wal, al is niet meteen duidelijk naar welke datering wordt verwezen, tenzij de late 12de eeuw met verwijzing naar het onderzoek aan de Kleinveleeshuissteeg. Deze dateringen laten ook andere interpretaties toe dan vermeld bij G. Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 143-149.

³⁷ Stad Gent, Stadsarcheologie, Kouter, niet-gepubliceerd onderzoek, 1997. De historische bronnen waarop de archeologen zich kunnen baseren, werden aangereikt door wijlen historicus Daniel Lievois (1940-2014). Zie ook: G. Des Marez, 'La formation du territoire de la ville de Gand au Moyen Age', *Revue de l'Université de Bruxelles*, Bruxelles, 4, 1896, pp. 261-276; G. Des Marez, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre*, Gand, 1898, pp. 129-137.

Aarden omwallingen en houten omheiningen omheen steden waren in de Lage Landen zeer courant vooraleer ze, soms plaatselijk en met de ervaring van constructietechnieken uit de burchtbouw, versteend werden³⁸. Het is op dit ogenblik echter totaal onbekend hoe we ons een Gentse stadsomwalling zonder gebruik van steen moeten voorstellen. Toch moeten minimaal ook toegangen doorheen de watergordel en misschien voorts een palissade langs de waterlopen of op een aarden berm tot een snel aangelegde fortificatie behoord hebben. Wanneer de Gentse watergordel wordt voorgesteld, dan is dit meestal met stenen poorten en stenen muurdelen, die mogelijk alle of toch zeker grotendeels uit een jongere bouwphase of jongere bouwperiodes stammen.

Poorten

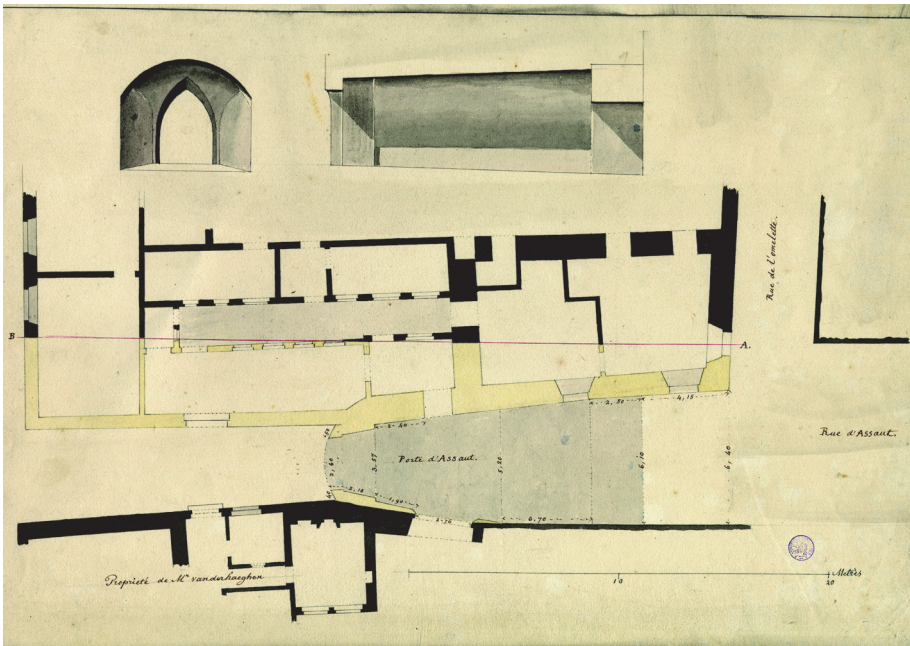
Op de kruispunten van 'de watergordelomwalling' met wegtracés moeten er toegangen of poorten geweest zijn. Hoe die poorten er aanvankelijk uit zagen, blijft een onbekende. Waren ze meteen van steen en dienen ze geïdentificeerd te worden met de beter bekende stenen stadspoorten of waren er houten voorgangers waarvan we op dit ogenblik geen sporen meer kennen? Het bestaan van houten voorgangers kan alvast niet worden uitgesloten, maar dat heeft ook te maken met de mogelijke datering(en) van de watergordel, waarop we verder in deze bijdrage terugkomen. Van eventuele houten poortconstructies werden bij archeologisch onderzoek geen sporen teruggevonden. De aanwezigheid van stenen poorten, muren en torens is op diverse plaatsen wel bekend en door archeologisch onderzoek bevestigd.

Enkele muurfragmenten van Doornikse steen die bij wegenwerken aan de Poel gedocumenteerd werden, kunnen in verband gebracht worden met de Torenpoort en een bijbehorende brug over de Houtleigracht³⁹. Vanuit het westen, richting Brugge dus, vormde de Torenpoort⁴⁰ de toegang tot de door de watergordel afgesloten stad. De zeer fragmentarische sporen lieten echter weinig verdere interpretatie toe over de opbouw en de eventuele bouwgeschiedenis van de poort.

³⁸ F.A.J. Vermeulen, *Handboek*, I, 1928, pp. 476-472.

³⁹ Hoofdzakelijk waarnemingen Stadsarcheologie Gent. F. De Potter, *Gent van den oudsten tyd tot heden*, Gent, 7, 1891, pp. 267-272; M. Labyn, 'Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen', *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 16/2, 1987, pp. 89-101; M.C. Laleman, 'Poel, Torrepoort', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 12/2, 1988, pp. 39-40; G. Broget, 'Toen wegenwerken op en Poel en Sint-Michielsplein een stuk ver verleden blootlegden', *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 20/5, 1991, pp. 258-275.

⁴⁰ Soms ook vermeld als Torrepoort of Torhoutpoort.

[9] Plattegrond voor de afbraak van de Posternepoort en van sloopwerken voor de verbreding van de Posternestraat, 1842 (Archief Gent, IC_AG_L_069_013)

Ter hoogte van de Posternestraat kwamen de restanten van de Posternepoort, hoofdzakelijk een doorgang door de walmuur, in beeld⁴¹. Door de flank van de zandrug en op de rand van de gracht werden de resten aangetroffen van een middeleeuwse poort in Doornikse steen. De poortconstructie vormde ten opzichte van de aansluitende stadsmuur (zie verder) een soort van uitsprong naar het westen, wat te maken had met het oudere wallichaam waarvan de druk diende te worden opgevangen. De aanlegseleuf van de stadsmuur doorsneed oudere lagen waarvan de meeste recente aardewerk bevatten dat op basis van technische kenmerken in de 12de-13de eeuw kan worden geplaatst. De relictten toonden een muurwerk van onregelmatige breuksteen, met plaatselijk beter behouwen blokken Doornikse steen. De poort zelf was een smalle doorgang, die volgens de jongere iconografie overwelfd was en hoger een torenconstructie torste. In aansluiting bij de natuurstenen poortconstructie werden geen sporen van een houten of natuurstenen brug over de gracht teruggevonden. De torenconstructie werd vanaf de 14de eeuw opgenomen

⁴¹ G. Stoops, G. De Mulder, J. Mikkelsen & G. Vermeiren, *Posternestraat*, 2016, pp. 115-117; G. Stoops, *De Posternestraat*, 2017, p. 26; G. Stoops, G. De Mulder, M Berkers, J. Mikkelsen. & G. Vermeiren, *De Posternestraat*, 2017, pp. 93-108.

in het 14de-eeuwse Hof van Vlaanderen, ter plaatse vertegenwoordigd door bakstenen muurresten (bakstenen van 26/27 x 13/13,5 x centimeter). Dit impliceert dat de torenconstructie toen als strategisch gebouw geen functie meer had.

[10] De Posteernepoort aan de Houtleigracht, gezien vanaf de westzijde, Jean Baptiste Wynantz, ca. 1820 (Archief Gent, IC_AG_W_038)

In de klassieke overzichtsliteratuur wordt een dergelijke poortdoorgang gewoonlijk niet als een volwaardige poort ervaren. Samen met de straatnaam Poterne-, Posteerne- of Bestormstraat, wordt deze constructie doorgaans als secundair in de watergordelomwalling aanzien. Het gaat nochtans om een volwaardig poorttype, die in zijn voorkomen ouder is dan de meeste andere bekende poorttypes. De oudste vorm van een toegang in een stenen verdediging beperkte zich immers tot een met rondboog afgedekte smalle passage. Er moest één kar of één ruiter door kunnen. Vandaar dat ze aanvankelijk niet breder waren dan 3 meter en dat hun hoogte zich beperkte tot 3 of 4 meter. Dit type van doorgang wordt kenmerkend genoemd voor de 12de eeuw⁴². Soms werd de doorgang aan beide zijden geflankeerd door

⁴² De poorttypologie werd al in de 19de eeuw voorgesteld (cf. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du Xe au XVIe siècle*, Paris, VII, 1875, 317) en werd door recenter castellologisch onderzoek overall in Europa niet noemenswaardig gewijzigd. Zie ook: H. Janse & T. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen*, Zaltbommel, 1974, pp. 27-28.

een massieve sterk uitspringende toren die dan een betere verdediging moest verzekeren. De idee dat de middeleeuwse stadspoorten grote constructies waren met hoofd- en voorpoort met ertussen een brug over de gracht, zoals we ze graag voorstellen en voor Gent zeker beïnvloed zijn door het Panoramisch Gezicht op Gent van 1534⁴³ is daarom niet fout, maar is te koppelen aan jongere ontwikkelingen in de vestingbouw.

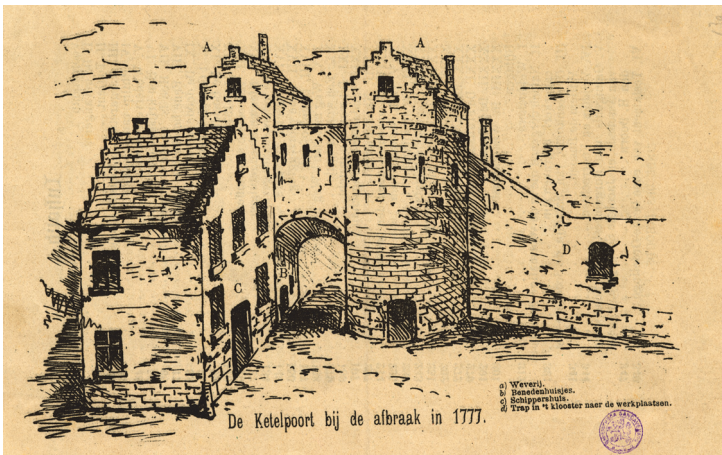

[11] De Zandpoort, Auguste Van Lokeren, 1832 (Stad Gent, Archief Gent, IC_AG_L_069_002_a)

⁴³ STAM, inv. 474.

Bij de Zandpoortstraat ontdekten onderzoekers de aansluiting van een natuurstenen walmuur bij een poort, te identificeren met de Zandpoort⁴⁴. Bij dit onderzoek werden alleen negatieve sporen van een verdwenen doorgang doorheen de walmuur vastgesteld. Het beeldmateriaal van deze poort laat, ondanks een aantal duidelijke aanpassingen van jongere datum, veel gelijkenis zien met de recent onderzochte Posteernepoort, maar met een (jongere?) spitsboog als afdekking. Men kan dus aannemen dat het ook hier ging om een relatief smalle opening in de zware muur van Doornikse steen die de watergordel aan de westzijde bijkomend verdedigde.

In de buurt van het voormalige Gerechtshof⁴⁵, aan de grens met het Sint-Pietersdomein en op de grote landweg naar het zuiden, richting Frankrijk, werden bij archeologische waarnemingen verschillende muurfragmenten in Doornikse steen geregistreerd, voornamelijk aan de noordzijde van de Ketelvest. Ze behoorden mogelijk tot de Ketelpoort, die ook bekend staat als de Gallische Poort (*porta gallica*), maar waren te fragmentarisch bewaard om er meer uit af te leiden met betrekking tot de poort, een stadsmuur of andere constructies die bij de watergordel-omwalling aansloten. Ook hier laat het beeldmateriaal echter een poort zien, die ondanks jongere verbouwingen, in kern eenzelfde type kan vertegenwoordigd hebben als de Posteernepoort en de Zandpoort.

[12] De Ketelpoort bij de afbraak in 1777 (Archief Gent, IC_AG_L_117_009_a)

⁴⁴ M.C. Laleman & P. Raveschot, *Zandpoortstraat*, 1983, pp. 36-37; M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, *De stadsversterking*, 1985, pp. 16-41.

⁴⁵ Archeologische waarnemingen Stadsarcheologie Gent. M.C. Laleman, D. Lievois & G. Stoops, 'Stenen kanonskogels in Gent. Omtrent een vondst aan het Kuipgat', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 20/4, 1996, pp. 15-42. Zie ook: F. De Potter, *Gent*, 4, 1886, pp. 204-216.

Recent archeologisch onderzoek in de Brabantdam bracht eveneens nieuwe bevindingen aan⁴⁶. In de as van de huidige straat, die aanvankelijk beduidend smaller was, werden op een diepte van 4 tot 5 meter sporen van een weg teruggevonden. Volgens de inzichten van dit terreinonderzoek bevond die zich in een open zone en hoorde die eerder bij een rivieroversteek, vooraleer er van enige andere infrastructuur sprake was. De zone kwam vermoedelijk dikwijls onder water te staan, wat onder meer uit de diverse ophogingsniveaus kan worden afgeleid. Zo ontstond er een stratigrafie met minimaal zes oudere wegniveaus. Waar de Brabantdam de Schelde dwarst werden voorts onder meer de resten van een poortconstructie in Doornikse steen opgegraven, waarvan de ligging aansluit bij de aarden berm die als Korte Vest of Sint-Jansvest bekend staat. De doorgang was opgetrokken op een noord-zuidlopende muur van ca. 3,50 meter breed. De kern van de muur bestond uit breuksteen, maar de westzijde was afgewerkt met mooi gehouwen stenen. Aan de oostzijde wees een bakstenen gewelfaanzet op een aansluitende brug uit de late middeleeuwen, opgetrokken met bakstenen van 29,5/30 x 14 x 6,5/7 cm. Wellicht stond op deze plaats aanvankelijk dus geen imposante poortconstructie zoals sommige iconografie laat vermoeden. Het archeologisch onderzoek verwijst eerder naar een enkelvoudige poortdoorgang zoals ook wordt voorgesteld op het Hydrografisch Plan van Gent van omstreeks 1547⁴⁷. Ook van het leprozenhuis dat later naast de Brabantpoort werd opgericht en op de 16de-eeuwse iconografie in beeld komt, werden archeologisch resten teruggevonden⁴⁸.

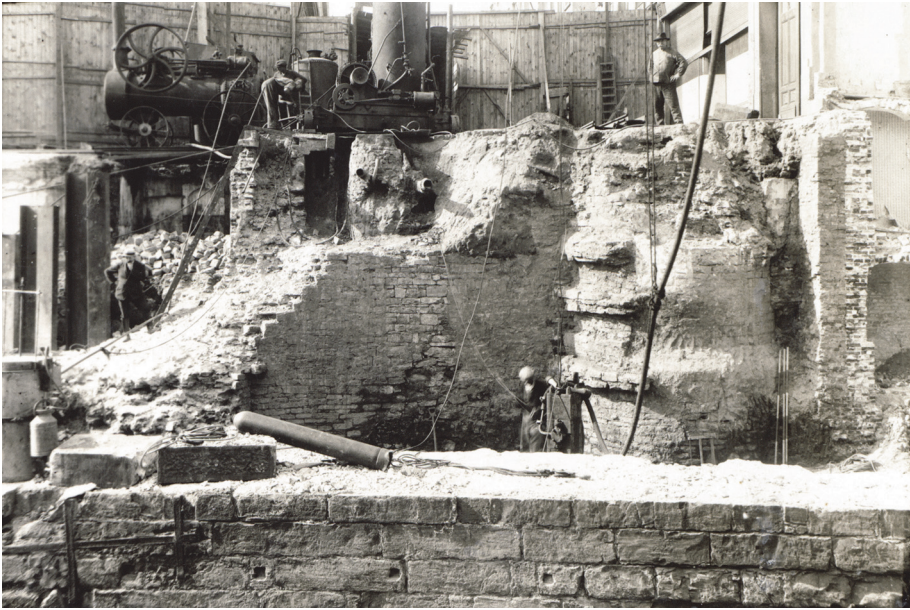
Op het tracé van de watergordel bevonden zich minimaal nog twee andere poorten⁴⁹, waarvan tot nog toe geen materiële sporen werden teruggevonden. Het gaat onder meer om de Steenpoort die aan de oostkant van de stad, bij de Sint-Jacobskerk, de Leie overschreed. De poort stond in verbinding met een oostelijke landweg naar de Sint-Baafsabdij, en verder in de richting van het Land van Waas en Antwerpen. Aan de zuidkant van de stad en vlak bij het samenkomen van de Scheldearmen en de Ketelvest stond nog de Walpoort, die bij de buitenbolwerken (zie verder) nog aan bod komt. Op basis van de bestaande iconografie kan ook deze poort in kern een doorgang door een stuk stadsmuur geweest zijn.

⁴⁶ G. Vermeiren, M.A. Bru, V. Vanderginst & M. Van der Waa, *Archeologisch*, 2016, pp. 148-150; G. Vermeiren & M.A. Bru, *De Brabantdam*, 2017, pp. 117-121; G. Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 149-156.

⁴⁷ Archief Gent, IC_AG_L_001_003.

⁴⁸ Zie ook: P. Claeys, 'La porte et le pont de Brabant et le moulin à eau', in *Précis d'histoire locale gantoise*, Gand, II, 1885, pp. 8-13.

⁴⁹ De oudere publicaties over de Gentse stadspoorten zijn voor de periode van de 12de-13de eeuw nog weinig bruikbaar: zie onder meer P. Claeys, *Les anciennes portes de la ville de Gand*, Gand, s.d.; J.J. De Smet, 'Notices sur les portes modernes et anciennes de la ville de Gand', *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1872, pp. 18-199.

[13] De afbraak van de Walpoort (Stad Gent, Archief Gent, SCMS_FO_7110)

Stadsmuren

Zoals al her en der in deze bijdrage werd aangegeven, werd de watergordel op verscheidene plaatsen aan stadszijde met een stenen muur versterkt. Aan de westzijde werd dit op verschillende plaatsen langsheen de Houtleigracht vastgesteld⁵⁰. De funderingen van deze muur werden in een (oudere) aarden berm aangelegd. Dit bleek ook bij waarnemingen in het bouwblok van het vroegere Sint-Amandscollege, tussen Sint-Michielsstraat en Oude Houtlei(straat). De onderwijsinstelling vestigde zich het vroegere Alexianenklooster. Hun 17de-eeuwse barokke kapel bleef bewaard en toont de plaats aan waar de eerste kapel in de 14de eeuw op de restanten van de zogenoemde Schokkebroersvest en een stenen stadsmuur werd opgetrokken. Relicten daarvan bleven nog in situ bewaard⁵¹.

In het pand Posteernestraat 21 kwam de fundering van een stadsmuur in Doornikse steen over een lengte van 17,28 meter aan het licht⁵². De bewaarde fundering

⁵⁰ J. Decavele, *De Oude Houtlei*, 1971, pp. 84-86.

⁵¹ Waarnemingen Stadsarcheologie Gent.

⁵² Onderzoeken Stadsarcheologie Gent. M.C. Laleman, G. Stoops & G. Vermeiren, 'Posteernestraat 21', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 21/3-4, 1997, pp. 102-103; G. Stoops & G. Vermeiren, 'Posteernestraat 21', in *Archeologisch onderzoek in Gent 2012*, (*Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/6), Gent, 2012, pp. 93-94; G. Stoops, G. De Mulder, M. Berkens, J. Mikkelsen. & G. Vermeiren, *De Posteernestraat*, 2017, pp. 93-108.

[14] De Schokkebroersvest bij het Alexianenklooster, Charles D'Hoy, begin 20ste eeuw (Stad Gent, Archief Gent, SCMS_FO_8011)

met 1,30 tot 1,45 meter dikte over een hoogte van zowat 4,70 meter omvatte ook drie grondbogen die zonder formeel en met smalle boogstenen of zogenoemde flinters waren opgetrokken. Opvallend bij dit gedeelte van de stadsmuur was het uitsluitend gebruik van onregelmatige breuksteen. De boogconstructie is verwant met wat in de oudste stenen residentie van het Gravensteen werd aangetroffen (11de

[15] Grondbogen van de vestingmuur aan de stadszijde van de westelijke (Houtlei)gracht (Stad Gent, Archief Gent, SCMS_FO_4581)

eeuw)⁵³. Voor dergelijke boogconstructies benutte men in de 12de eeuw zeker al goed gehouwen blokken die de druk van het hoger liggende muurwerk beter konden opvangen. De resten van de bogen die aan de Posternestraat werden onderzocht, behoorden echter tot de funderingen en niet tot het opgaande of zichtbare muurwerk. De techniek om walmuren niet als een doorlopende constructie op te bouwen, maar in compartimenten met zwaardere en minder zware constructie-

⁵³ G. Everaert, M.C. Laleman & D. Lievois, 'Natuursteen in Gent. Materiële getuigen en geschreven bronnen', in V. Cnudde, J. Dewanckele, M. De Ceukelaire, G. Everaert, P. Jacobs, M.C. Laleman (red.), *Gent... steengoed!*, Gent, 2009, p. 16-37. Zie ook: M.C. Laleman & P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1991, pp. 133-138; M.C. Laleman, 'De Gentse Stenen: getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen (11de-14de eeuw)', in *Rotterdam Papers*, Rotterdam, 7, 1992, pp. 61-73; M.C. Laleman, 'Columns in houses. Domestic architecture and stone trade in late-medieval Flanders', in H. Clevis (ed.), *Medieval Material Culture. Studies in honour of Jan Thijsen*, Zwolle, 2009, pp. 129-191. Specifiek voor het Gravensteen: M.C. Laleman, 'Témoins de basses-cours seigneuriales dans le t issu urbain d'une ville: l'exemple de Gent (Gand, Flandre Orientale, Belgique)', in *Château Gaillard. Etudes de castellogie médiévale. La Basse-cour*, (Publications CRAHM), Caen, 21, 2004, pp. 179-189; M.C. Laleman, 'Château et pouvoir'. Beschouwingen bij symbolarchitectuur in de ontwikkelingen van het middeleeuwse Gent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, LXII/1, 2008, pp. 5-42; M.C. Laleman, 'De Domus Comitum van het Gentse Gravensteen', in M. Dewilde, A. Eryvnc & F. Becuwe (red.), *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester*, (Novi Monasterii, 10), Koksijde, 2010, pp. 227-254; M. Berkens & M.C. Laleman, 'Vooruitstrevend of ouderwets? Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 65/1-2, 2011, pp. 5-41.

dikte, en dus met grondbogen zoals in dit geval, zou vooral in de latere 12de eeuw een ruimere toepassing kennen. Dit wordt verklaard door een ontwikkeling in de belegeringstechnieken die ten tijde van de Franse koning Filips-August (1180-1223) vooral op ondermijning waren afgestemd. Door gedifferentieerde muurdeelen, die van buiten af niet te zien waren, toe te passen, kon men in geval van bestorming de schade beperken⁵⁴.

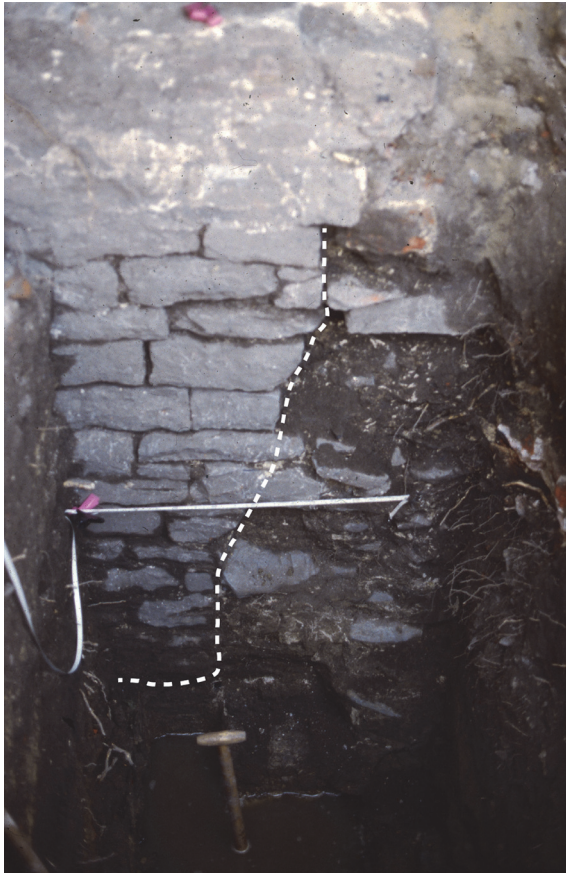
[16] Archeologisch onderzoek Posteernestraat 21, grondbogen in Doornikse steen van de westelijke stadsmuur (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Bij de Zandpoortstraat vonden onderzoekers te midden van een huis relictten van een stadsmuur in Doornikse steen, die langsheen de zuidwestelijke bocht van de watergordel bij de Zandpoort aansloot⁵⁵. De muur van Doornikse steen was er bewaard over een hoogte van meer dan 9,75 meter met funderingen die naar onder toe verbreedden. Anders dan aan de Posteernestraat was dit muurdeel niet op spaarbogen gefundeerd. De lichte afschuining van de muur naar onderen toe zou ingegeven zijn door de krijgsvouwkunde en moest verhinderen dat stormrammen

⁵⁴ Basis beschreven door E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, IV, 1875, pp. 258-260 en sindsdien niet herroepen door nieuw onderzoek.

⁵⁵ M.C. Laleman & P. Raveschot, *Zandpoortstraat*, 1983, pp. 36-37; M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, *De stadsversterking*, 1985, pp. 16-41.

tot tegen de muur konden komen. Zo zorgde men er tevens voor dat projectielen terugkaatsten. De toepassing in vestingwerken is vanaf de late 12de eeuw bekend en zou in de 13de eeuw verder uitgewerkt zijn⁵⁶. En ook meer naar de Leie toe werd het zuidelijke deel van de Houtleigracht (bijkomend) beschermd door een natuurstenen walmuur waarvan nog verschillende delen in het stadsweefsel bewaard bleven⁵⁷. Deze werden tot op heden nog niet nader archeologisch onderzocht.

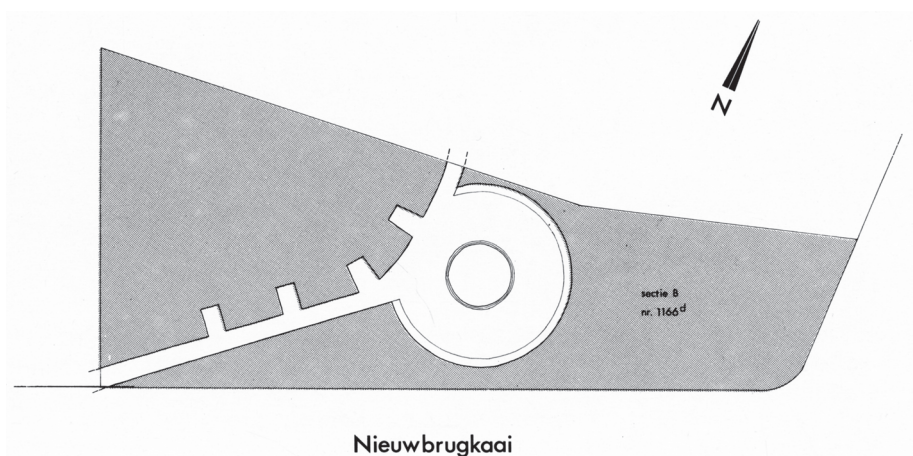

[17] Opgravingen Zandpoortstraat 45, vestingmuur en aanzet van de gesloopte ronde hoektoren aan de bocht van de watergordel (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

⁵⁶ Zoals ook al beschreven door E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, IV, 1875, p. 268. Voorbeelden van dergelijke toepassingen in de castellologie zijn onder meer Château Gaillard (1197-1198), de kastelen van Coucy, Caen en Dourdan en het Louvre van Philippe-Auguste (kort na 1200 afgewerkt). Zie onder meer: J.P. Panouille, *Les châteaux forts dans la France du Moyen Age*, Rennes, 2007, p. 52, p. 58 & p. 65-66.

⁵⁷ *Bouwen*, Gent, 4na, 1976, p. 569.

Aan de noordoostzijde kon eveneens de plaats van een natuurstenen stadsmuur met aansluitende toren ter hoogte van de samenloop van Leie en Schelde precies worden ingetekend. De restanten van de toren en de walmuur bleven onder de appartementsgebouwen aan de Nieuwbrugkaai in situ bewaard⁵⁸. De stadsmuur werd over 36,30 meter werd geregistreerd en was aan de stadszijde voorzien van steunberen van 2,25 bij 1,50 meter, die oorspronkelijk de walgang droegen. Net als de toren was de aansluitende stadsmuur ook opgebouwd met blokken Doornikse kalksteen in een vrij groot formaat en regelmatig metselverband.

[18] Archeologisch onderzoek aan de Nieuwbrugkaai, plattegrond met waltoren en aansluitende stadsmuur van Doornikse steen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Torens

Bij het onderzoek aan de Zandpoortstraat⁵⁹, in de bocht van de Houtlei, stond een zware ronde toren van Doornikse steen, met een buitenwerkse diameter van 14 tot 15 meter, die aan beide zijden aansloot bij een walmuur van Doornikse steen. Een dergelijke ronde, grotendeels ten opzichte van de muur uitspringende toren was ideaal om de dieper gelegen stadsmuren die hier vanaf twee verschillende zijden konden worden belegerd, in het oog te houden en te verdedigen. Deze grotendeels uitgebroken toren is ook bekend door geschreven documenten want de strook grond tussen de Leie (vandaag Recollettenlei), de Houtleigracht, de Zandpoort en

⁵⁸ Onderzoek Stadsarcheologie Gent. 'Nieuwbrugkaai', *Stadsarcheologie*, Gent, 3/2, 1979, p. 41; M.C. Laleman, 'Vestingmuur met waltoren', in *Oude koeien uit de gracht...*, Gent, 1979, p. 9.

⁵⁹ M.C. Laleman & P. Raveschot, *Zandpoortstraat*, 1983, pp. 36-37; M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, *De stadsversterking*, 1985, pp. 16-41.

de Zandpoortstraat werd al voor 1290 toegewezen aan de beggarden, een religieuze gemeenschap die zowat wordt beschouwd als de mannelijke tegenhanger van de begijnen⁶⁰.

De ronde toren aan de Nieuwbrugkaai⁶¹, waarvan de funderingen en wat opgaand werk werden teruggevonden, had een buitenwerkse diameter van ca. 15 meter en was opgebouwd met goed afgewerkte blokken Doornikse kalksteen van middelgroot tot groot formaat in een vrij regelmatig metselverband. Net als aan de Zandpoortstraat ging het om een toren die een bocht aan stadzijde verdedigde en tevens een knooppunt tussen twee anders georiënteerde stadsmuren technisch en strategisch opving.

[19] Opgraveningen Nieuwbrugkaai, detail van de waltoren van Doornikse steen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Archeologisch onderzoek op het terrein Sint-Jansvest 32-38 bracht tenslotte de resten van een rechthoekige torenconstructie aan het licht, die uitkeek op de samenvloeiing van de Schelde-armen met het oostelijk uiteinde van de Ketelvest⁶².

⁶⁰ F. De Potter, *Gent*, 1901, p.142-144; M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, *De stadsversterking*, 1985, pp. 16-41.

⁶¹ M.C. Laleman, *Vestingmuur*, 1979, p. 9.

⁶² G.Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 143-149. Door J. Van den Heuvel wordt deze constructie omschreven als een fortje dat de samenloop van Nederschelde en Ketelvest controleerde en wordt die vergeleken met een gelijkaardig fortje aan de samenloop van Leie en Ottogracht, zie: J. Van den Heuvel, 'La ville de Gand au XIVe siècle', *Messageur des sciences historiques*, Gand, 1881, pp. 156-157.

De onderzoekers stellen dat kort na het graven van de Ketelvest en het opwerpen van een aarden wal aan stadszijde (zie hoger) in deze wal een rechthoekige structuur werd aangelegd met een binnenwerkse oppervlakte van ca. 63 m². De opbouw had een kern, opgetrokken met bakstenen van 28/29,5 x 14,5 x 7 centimeter in onregelmatig verband. Het buitenparement van de twee zichtbare muurvlakken was gerealiseerd met goed behouwen blokken van Doornikse steen met afgeschuinde plint. De twee andere muurvlakken waren in het wallichaam opgetrokken. De vier zijden hadden echter een verschillende constructiewijze. Naderhand werd de torenconstructie particulier bezit en opgenomen in het zogenoemde Wandelaertkasteel⁶³. Opvallend is dat het hier gaat om een rechthoekige constructie en geen ronde toren zoals op de andere onderzoekplaatsen werd vastgesteld. Voorts is het belangrijk te noteren dat de grote, goed behouwen blokken Doornikse kalksteen hier gecombineerd werden met bakstenen van groot formaat, een bouwtechniek die in Gent niet voorkomt voor het midden van de 13de eeuw⁶⁴.

[20] Opgravingen Sint-Jansvest, afgewerkte zuidoosthoek van de rechthoekige torenconstructie (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

⁶³ C.L. Dierix, *Mémoires*, II, 1815, p. 299-301; A. Heins, 'Le Casteel Wandelaert', *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie*, Gand, 20, 1912, pp. 286-290; G. Vermeiren & M.A. Bru, *Gent. Het Wandelaertkasteel*, 2016; G. Vermeiren & M.A. Bru, *Sint-Jansvest*, 2018, pp. 150-153.

⁶⁴ M.C. Laleman & G. Stoops, 'Baksteengebruik in Vlaamse steden. Gent in de middeleeuwen', in T. Coomans & H. van Royen, *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: the question of the Cistercian Origin. Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, (*Novi monasterii*, 7), Koksijde, 2008, pp. 163-183.

Doorgaans worden alle poorten, muren en torens die bij de watergordel werden gebouwd, aan één bouwfase toegeschreven⁶⁵. Tot nog toe heeft het bouwtechnisch aspect daar geen rol in gehad, terwijl het duidelijk is dat niet alle natuurstenen onderdelen in eenzelfde bouwtijd kunnen gerealiseerd zijn. Op basis van de bouwtechniek die bij archeologisch onderzoek werd vastgesteld, kan de volgende relatieve chronologie worden voorgesteld: (1) de stenen stadsmuur aan de Posternestraat, (2) de Posternepoort en de Brabantpoort, misschien ook de Zandpoort, de Ketelport en de Walpoort, (3) de toren en de walmuur aan de Nieuwbrugkaai, (4) de toren en de walmuur aan de Zandpoortstraat, (5) de rechthoekige toren aan de Sint-Jansvest. Deze chronologie wijst op een evolutie in de bouwtechnieken, maar zegt niet meteen iets over een chronologisch verschillende datering. Daar zijn andere criteria als bijkomend gegeven voor nodig. Verschillende bouwtechnieken kunnen immers gelijktijdig toegepast zijn.

Barbacanes

Hoewel weinig bekend hadden watergordelfortificaties op kritieke plaatsen ook buitenbolwerken, meestal barbicanes (barbacanen) die in de Lage Landen met grachten en aarden bermen, soms met bijkomende houten structuren, werden gerealiseerd. Het principe was al eerder bekend, onder meer bij Romeinse fortificaties waar zogenoemde *clavicula* de toegangen bijkomend beschermden. Een halfcirkelvormige aarden berm werd daarbij tegenover de toegang opgeworpen. Aan de zijkant en niet in de as van de constructie bevonden zich houten bruggen over de grachten⁶⁶. In de middeleeuwse vestingbouw is een barbican een verdediging aan de buitenzijde van een (versterkte) toegang. Een barbican kan omschreven worden als een kleine, omwalde *enclosure*, een soort van miniatuur voorhof (*bailey*) bij een hoofdpoort en ter bescherming van die toegang. Een dergelijke barbican had het voordeel een kleine groep militairen te kunnen omvatten, met een korte afstand en vrije actieradius voor de door de stad of burcht georganiseerde verdediging⁶⁷. Wie aanviel en in de barbican kwam, stelde zich aan een zeer breed schootveld bloot en kon vanuit de eigenlijke verdediging makkelijk onder schot worden genomen.

Hoewel in onze regio nog nauwelijks aan de orde, waren dergelijke barbicanes vrij courant in de middeleeuwen en kwamen ze zeker al van in de 12de eeuw bij

⁶⁵ Zie onder meer J. Decavele & R. De Herdt, *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, Gent, 1976, p. 28; F. Gelaude, *De vroeg*, 2018, p. 28.

⁶⁶ E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, V, 1875, pp. 205-206.

⁶⁷ E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, V, 1875, p. 208.

stadsfortificaties voor⁶⁸. Ideaal was een dubbele stadsverdediging, maar meestal hadden men daar de middelen niet voor. Vandaar dat alleen de kritische punten ontdubbeld werden, onder meer met de aanleg van barbacades. Het commando voor de verdediging werd van op of vanaf de binnenverdediging gegeven. De buitenverdedigingen overbrugden maximaal de afstand van een kruisboogschot, waren aan de stadzijde soms open, omvatten een klein garnizoen dat vrij kon verdedigen en lagen tussen twee wallen (verschansingen) ingesloten⁶⁹. In Noordwest-Europa zijn er heel weinig voorbeelden bewaard van middeleeuwse barbacades bij stadspoorten⁷⁰. Meestal verdwenen ze bij de verdere stadsuitbreidingen of werden ze mits verbouwingen in jongere fortificaties opgenomen.

Bij het uitwerken van de opgravingen aan de Waalsekrook kwam aan het licht dat de Walpoort aan de veldzijde bijkomend beschermd was door een barbacaane⁷¹. De inplanting van de barbacaane aan het oostelijke uiteinde is bijzonder te vermelden omdat het de plaats is waar de Ketelvest samenkomt met de Schelde, of liever met drie Schelde-armen. Een dergelijke barbacaane bleek ook te hebben bestaan aan de veldzijde van de Ketelpoort tussen de as Nederkouter-Veldstraat en de Leie⁷². Dit betekent dat de stadsgracht aan beide uiteinden door een poort met buitenverdediging werd beschermd: aan de westzijde bij de Ketelpoort nabij de Leie, aan de oostzijde nabij de Walpoort aan de Schelde. Het bestaan van deze buitenbolwerken verklaart ook waarom de grens tussen de Stad Gent en het Sint-Pieterskwartier of Sint-Pietersdomein niet samenloopt met de Ketelvest zelf, maar een meer zuidelijker en niet geheel rechtlijnig O.W.-verloop kende.

Hoe die barbacaane bij de Walpoort er concreet uitzag, is niet duidelijk. Een barbacaane had in de 12de-13de eeuw meestal een min of meer halfcirkelvormig grondplan, naar de buitenzijde afgeboord met een gracht en aan de stadzijde bijkomend

⁶⁸ E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, V, 1875, p. 207.

⁶⁹ E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, V, 1875, pp. 207-208. De zware vestingbogen uit de 12de-14de eeuw konden een schietbereik hebben van 950 meter, af te schieten onder een hoek van 45 graden. Met dank aan historica Beatrix Baillieul voor deze informatie. Ook Maarten Berkers, Stadsarcheologie Gent, bezorgde informatie over het schietbereik van middeleeuwse kruisbogen en komt na onderzoek op een kortere afstand van 330 tot maximaal 380 meter indien in een hoek van 45° wordt geschoten. Met verwijzingen naar R. Payne-Gallwey, *The Book of the Crossbow*, New York, 1995, p. 20; H.L. Janssen & A.A.J. Thielen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolburgkwartier in 's Hertogenbosch*, 's Hertogenbosch, 2007, p. 241. Wat er ook van zij en tot welke oplossingen verder onderzoek over dit onderwerp mag leiden, een dergelijke boog kon zeker de hele doormeter van de barbacaane buiten de Walpoort bestrijken.

⁷⁰ Dit geldt ook voor de middeleeuwse barbacades bij burchten zoals in Dover en Exeter. Stenen voorbeelden zijn onder meer nog te zien in Carcassonne, zie ook: E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, II 1875, p. 114; J.P. Panouille, *Les châteaux*, 2007, p. 68 & p. 74. Zie meer algemeen ook: J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, Paris, 1991-1993; J. Mesqui, *Châteaux forts et fortifications de France*, Paris, 1997.

⁷¹ M.C. Laleman, *Een bocht*, 2018, pp. 24-39.

⁷² Zie onder meer: C.L. Diericx, *Mémoires*, II, 1815, p. 262 & p. 290-292.

beschermd door een palissade, een aarden berm, al dan niet met palissade of een stenen constructie. Het bochtige tracé van de huidige Korianderstraat is mogelijk nog een litteken van die barbacane of haar uiterste buitengrens. Toen de bocht aan de Schelde door bewoning werd ingenomen, heette de zone net buiten de Walpoort nog ‘tussen wallen’. In sommige laatmiddeleeuwse bronnen maakt men tevens een duidelijk onderscheid tussen de Huidevettershoek ‘tussen wallen’⁷³ of Grote Huidevettershoek en de Kleine Huidevettershoek die meer zuidelijker en dichter bij de Parijsberg (kant huidige Lammerstraat) was gelokaliseerd.

Stuwen

Een recente historisch-geografische studie toont het belang aan van stuwen voor de waterhuishouding en vooral de bruikbaarheid van de watergordel⁷⁴. Een stuw of keersluis (ook bekend als spei, of in Gent gat/gaten) is een constructie die dwars op een waterloop werd gebouwd en voorzien is van schotten, planken, balken of deuren, die men kan openen of sluiten en waarmee men het waterpeil kan beheersen. De rivieren waaraan Gent haar ontstaan dankt, meer bepaald de Schelde en de Leie, waren net klein genoeg om ze met waterbouwkundige ingrepen te kunnen vatten en hun bruikbaarheid te optimaliseren. Bij steden in een getijdengebied, bij een zee-estuarium of grenzend aan grote, brede rivieren, was dit niet mogelijk⁷⁵.

Van geen enkele middeleeuwse stuw in Gent werden materiële relictten geregistreerd. De meeste worden wel op iconografische bronnen voorgesteld. Bijzonder belangrijk voor zowel de aanleg en de datering als het functioneren van de watergordel omheen Gent is de relatieve chronologie die Gelaude uitwerkte. Zo stelde hij dat de aanleg van de stuw bij de Brabant- of Braempoort, de zogenoemde Braemgaten⁷⁶, noodzakelijk was om water in de Ketelvest te krijgen. Met de Braemgaten kon het waterpeil in de Schelde worden aangehouden en/of verhoogd, wat nodig was voor zowel economische activiteiten als doorvaart. Zonder de Braemgaten zou het water van de Schelde via de Ketelvest naar de Leie wegvloeien. Als de stuw van de Braemgaten gesloten werd, dan moest het Scheldewater via Ketelvest en Kuipgat naar de Leie. Waren de stuwen van Braemgaten en Kuipgat gesloten dan het verhoogde het waterpeil in de Ketelvest, wat interessant was zowel voor de scheepvaart

⁷³ C.L. Diericx, *Mémoires*, II, 1815, p. 262 & p. 280.

⁷⁴ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 10 & pp. 119-121. Zie ook: F. Gelaude, *Gent. Gaten, dammen en rabotten in Gent*, (*Erfgoedmemo*, 94), Gent, 2018.

⁷⁵ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 10 & pp. 149-153.

⁷⁶ F. Gelaude, *Waterbeheer*, 2010, pp. 44-48; F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 126-127, p. 131.

als voor de stadsverdediging. Dit wijst op een gelijktijdigheid en/of verbondenheid tussen de Braemgaten en de Ketelvest.

[21] De Brabantbrug met de Braemgaten, toestand bij de sloop op 1 juli 1884, Administration des Ponts et Chaussées (Stad Gent, Archief Gent, SCMS_FO_8423)

De Braemgatenstuw werd ingericht in de bogen van de Brabantbrug bij de Brabantpoort. Voorts was de aanleg van het Kuipgat of de Grote Spei op de Leie, aan de westkant van de Ketelpoort, één van de belangrijkste waterbouwkundige ingrepen⁷⁷. Die was noodzakelijk om schepen via de Leie verder noordwaarts te loodsen, onder meer naar de Leiehaven tussen Gras- en Korenlei. Het Kuipgat werd dwars op de Leie aangelegd, volgens de jongere iconografie een driebogige constructie die aan de oeverzijde geflankeerd werd door een of twee grote torens. Bij vroegere analyses werd de stuw op de westelijke oever van de Leie begrensd door een poort (Kuippoort)⁷⁸. De relictten van de oostelijke toren, bekend onder de naam het *Wijckhuus*, bleven het langst in het stadsbeeld herkenbaar. De grote stuwconstruc-

⁷⁷ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 125-131 & p. 156. Zie ook: J. Van Wesemael, 'Het Kuipgat', *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 4/3, 1975, pp. 83-99.

⁷⁸ Zie onder meer: M. C. Laleman & D. Lievois, 'De Recolettenbrug', in *7 Bruggen: historiek & restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, 1987, pp. 37-46. Hoe we ons de eventuele poort ten westen van het Kuipgat concreet moeten voorstellen, valt voorlopig niet te achterhalen. Er zijn ook geen materiële bronnen bekend, die dit gegeven ondersteunen.

tie wordt onder meer vergeleken met de thans bedreigde Pont des Trouis in Tournai (Doornik), die uit de late 13de eeuw stamt⁷⁹. Dat was een driebogige waterpoortconstructie over de Schelde, geflankeerd door een massieve toren op elke oever en die deel uitmaakte van de derde stadsomwalling van die stad. De Kuipgatstuw in Gent wordt als ouder aanzien (zie verder).

[22] De omgeving van de Ketelport en het Kuipgat over de Leie, detail uit het stadsgezicht van Georg Braun en Frans Hogenberg, 1575 (UG, Bibliotheek_1084_2)

Tenslotte was er aan de oostkant van het Gentse stadscentrum ook de Rode-torenstuw op de Leie⁸⁰, waarvan de aanleg pas betekenisvol was na de aanleg van de Braemgaten en die een rol speelde in de laatmiddeleeuwse waterhuishouding van de stad. De stuw werd dwars over de Leie aangelegd en werd aan de oostelijke oever

⁷⁹ Althans in zijn oorspronkelijke voorkomen. De nog bewaarde Pont des Trouis op de Schelde is een verhoogde terug opgebouwde constructie uit 1947-1948. Zie ook: J. Housen, 'Tournai – Pont des Trouis', *Bulletin de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles*, Bruxelles, 2004-2005, pp. 62-64..

⁸⁰ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 127-128. De auteur gaat ook uitgebreid in op de stuwconstructie van de Waaldam bij de Brugse Poort, maar aangezien die niet gelegen is op het tracé van de watergordel, onderwerp van deze bijdrage, laten we die hier buiten beschouwing.

geflankeerd door een hoge toren, waarvan men aanneemt dat hij in baksteen was opgetrokken en daarom de naam van Rode Toren meekreeg⁸¹.

Dammen

Vanuit historisch-geografisch standpunt werd eveneens gewezen op het belang van dammen doorheen alluviaal of moerassig gebied. Ze waren bedoeld om rivieren te dwarsen en dus af te dammen. Ze waren ook nodig om een verbinding te maken tussen de hogere dekzandruggen in de winterbeddingen van Schelde en Leie⁸².

In de context van deze bijdrage over de watergordelomwalling gaat het vooral om de Brabantdam, deel van de grote verbindingsweg over land tussen de Brabantpoort en het hertogdom Brabant, en de Steendam die onder meer het stadscentrum met de Sint-Baafsabdij verbond en verder leidde naar de grote landweg in de richting van Antwerpen. De Brabantdam werd dwars op de Schelde aangelegd en zorgde voor een verbinding tussen de dekzanden van de Zandberg en die van Ledeburg. Door die dam hoopte men niet alleen een droge landweg te bekommen, maar werd ook het Scheldewater richting Ketelvest gestuurd. De aanleg van de dam is te zien als complementair bij de stuw van de Braemgaten. Zo kon men het debiet van de Schelde regelen en schepen via de Ketelvest laten varen naar de Leiehaven tussen Graslei en Korenlei. In samenhang met stuw en dam moet de Ketelvest tot een bevaarbare waterloop zijn uitgediept⁸³.

Alleen voor de Brabantdam, en meer bepaald voor het traject tussen het François Laurentplein en de Vlaanderenstraat was er een bijdrage vanuit archeologisch onderzoek⁸⁴. Het bodemarchief toonde een opeenvolging van diverse ophogingsniveaus waarvan de oudste zich op ongeveer 2 meter diepte ten opzichte van het huidige loopvlak bevond. Het wegdek was samengesteld uit flinters en onregelmatige blokken Doornikse steen. Dit was afgedekt door afval en een steriel pakket zand (30 tot 50 centimeter) waarboven zich een tweede wegdek bevond, samengesteld uit iets ronder gehouwen blokken natuursteen. Ook dit werd afgedekt met afval, een steriel zandpakket en een derde wegdek, en zo ging het verder hoger op. De schaarse archeologica uit de opvulling onder het tweede wegdek maken een plaatsing eind 12de-begin 13de eeuw mogelijk. Vanuit de archeologische vast-

⁸¹ Dit gegeven moet door verder onderzoek worden bevestigd.

⁸² F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 120-126.

⁸³ Aangelegd en/of verdiept? F. Gelaude stelt dat met de uitgegraven grond de dam van de Brabantweg werd opgeworpen, maar logischer lijkt een aarden berm aan stadszijde langsheen de Ketelvest. Ook het archeologisch onderzoek in de Brabantdam maakt die stelling moeilijker.

⁸⁴ G. Vermeiren, M.A. Bru, V. Vanderginst & M. Van der Waa, *Archeologisch onderzoek*, 2016, pp. 148-149; G. Vermeiren & M.A. Bru, *De Brabantdam*, 2017, pp. 117-121.

stellingen was het evident de opeenvolgende ophogingen te linken aan de nabijheid van de Schelde en ze te interpreteren als noodzaak om min of meer droog over land te kunnen circuleren. Het archeologische beeld nuanceert echter de idee dat de dam in één beweging een merklijke hoogte heeft gekregen en zo het alluviale Scheldelandschap overheerste.

Eerste of tweede stadsomwalling

In de Gentse historiografie werd de vermelde watergordel lange tijd aanzien als de oudste Gentse stadsomwalling en kreeg ze dus het label van eerste stadsomwalling⁸⁵. Dit veranderde met de ontdekking van sporen die naar een oudere omwalling omheen de portus verwezen. In 1998 immers werden de eerste relicten teruggevonden van een gracht waarvan met relatief grote zekerheid kan worden verondersteld dat die deel uitmaakte van een halfcirkelvormige of *D-shaped* omwalling omheen een (handels)nederzetting, de portus uit de 9de en de 10de eeuw of de kern van de middeleeuwse stad⁸⁶. Vanaf dan werd de watergordel geïdentificeerd als een stadsuitbreiding en als een tweede stadsomwalling. Dat de watergordel een uitbreiding was van de eerste handelsnederzetting en een veel groter gebied omsloot, met evolutie van omstreeks 6 naar zowat 80 hectare, is een vaststaand gegeven⁸⁷. De kwalificaties eerste en tweede blijven voer voor discussie. De oude portusnederzetting werd ongetwijfeld aangelegd in opdracht van een vorst of heer – zelfs al is niet ten volle uitgeklaard wie dat zou zijn –, terwijl de watergordel de eerste fortificatie was die in opdracht van de stadsmagistraat zelf werd aangelegd.

Het enige, gelijktijdige schriftelijke en zekere bewijs voor een niet-rurale nederzetting in de 9de eeuw is een korte vermelding in het *Martyrologium Usuardi*, omstreeks 865 opgesteld in de abdij van Saint-Germain-des-Prés⁸⁸. Het vermeldt de

⁸⁵ Zie onder meer: F.L.Ganshof, *Over stadsomwalling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen*, Antwerpen e.a., 1941, p. 44.

⁸⁶ P. Raveschot, 'Een eerste archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse gracht in Gent', in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 14/4, 1990, pp. 12-20; A. Verhulst & G. Declercq, 'Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 14/4, 1990, pp. 68-74.

⁸⁷ Zie onder meer: M.C. Laleman & G. Stoops, *Ontwikkeling*, 1996, pp. 120-140.

⁸⁸ A. Verhulst, 'Neue Ansichten über die Entstehung der flämischen Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen', in *Niederlande und Nord-westdeutschland, (Festschrift Petri, Stadtforschung)*, Köln-Wien, A13, 1983, pp. 6-7; A. Verhulst, 'La vie urbaine dans les anciens Pays-Bas avant l'an mil', in *Le Moyen Age*, Bruxelles, 2, 1986, pp. 200-202; A. Verhulst, 'Probleme der Stadtkernforschung einigen flämischen Städten des Früh- und Hochmittelalters', in H. Jäger, *Stadtkernforschung*, Köln-Wien 1987, p. 281; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999, pp. 24-26; A.C. F. Koch, 'Gent in de 9de en de 10de eeuw. Enkele benaderingen', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 14/3, 1990, pp. 15-17; G. De Clercq & M.C. Laleman, 'Archeologie van de stedelijke ruimte', in M. Boone & G. Deneckere (red.), *Gent, stad van alle tijden*, Brussel-Gent, 2010, p. 40.

verering van de heilige Bavo *in portu Ganda*. Met portus wordt in die tijd onbetwistbaar een handelsnederzetting aan een rivier, met haven, bedoeld. De Schelde was op dat ogenblik belangrijker als verkeersader dan de Leie. In de tweede helft van de 9de eeuw ontstonden langs de Schelde nog twee andere handelscentra die ook als portus werden aangeduid, namelijk in Tournai (Doornik) en Valenciennes. De enige plaats langs de Schelde die in Gent voor een portus buiten de abdijsites in aanmerking kwam, was stroomopwaarts van het Gandaklooster (de latere Sint-Baafsabdij). De zandrug ter hoogte van de Zandberg-Gouvernementstraat bood een hoge, droge vestigingsplaats dicht bij de rivier, met mogelijkheden voor 'aarden' of aanlegplaatsen. Die D-vormige omwalling die op de Nederschelde aansloot, beschermde niet alleen de belangrijkste aanlegplaats of haven van de handelsnederzetting. De afbakening maakte het voor de heer ook mogelijk fiscaal greep te krijgen op de groep steeds belangrijker wordende handelaars die zich voornamelijk, maar niet uitsluitend binnen de omwalling vestigden.

Vanaf het midden van de 10de eeuw wordt de Gentse portus in oorkonden omschreven als een duidelijk afgebakend territoriaal gebied waarbinnen specifieke toestanden en regelingen golden inzake grondbezit, justitie, kerkelijk patronaat, en zo meer. Deze verschilden van het platteland, maar ook van zones die onmiddellijk aan de portus paalden en onder het gezag stonden van één van de abdijen of van de graaf van Vlaanderen. Het als portus gekwalificeerde gebied was vanaf het eind van de 11de eeuw volledig, maar mogelijk ook reeds vroeger grotendeels begrensd door de grote Leiebocht en door de Schelde voor haar samenloop met de Leie.

De term portus sloeg eerst op het betrekkelijk kleine areaal bij de Schelde. Omstreeks 940 begon de term ook op een uitgestrekter gebied betrekking te hebben. Tegen het midden van de 10de eeuw reikte de *portus Gandavum* in westelijke richting tot aan de Leie of overschreed zelfs die rivier⁸⁹. Daartoe behoorde ook een gebied aan de overzijde van de Leie, dat onder de Sint-Baafsabdij ressorteerde: *omnes mansioniles ultra Legiam de portu Gandavo*. Die benamingen wijzen erop dat het ging om huizen als voornaamste element van een erf of perceel, afkomstig van een oorspronkelijke grotere, agrarische eenheid (*mansus*), die reeds in kleinere eenheden met een niet meer louter agrarische functie was verdeeld. De bezitters van deze *mansioniles* moesten er landcijns voor betalen aan de Sint-Pietersabdij (binnen de Leiebocht) of de Sint-Baafsabdij (buiten de Leiebocht, bv. het gebied van de latere

⁸⁹ M. Gysseling & A.C.F. Koch, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, s.l., I, 1950, pp. 143-156; A. Verhulst, 'Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de Xde eeuw', in *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Leuven 1984, pp. 407-419; A.C. F. Koch, *Gent*, 1990, pp. 14-17; A. Verhulst & G. Declercq, 'Het vroegmiddeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking', in J. Decavele (red.), *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 56-59; G. De Clercq & M.C. Laleman, *Archeologie*, 2010, pp. 45-49.

Sint-Michielswijk). In de tweede helft van de 10de eeuw lijkt de rol van de portusomwalling uitgeteld en werd de gracht geleidelijk opgevuld. Dit proces duurde voort tot in de eerste helft van de 11de eeuw, maar was zeker tegen het eind van de 11de eeuw voltooid. Het stijgende aandeel keramiek in de grachtvulling is wellicht symptomatisch voor de groeiende handelsactiviteit van de portus die zich mogelijk eerst binnen en later buiten de omwalling had ontwikkeld⁹⁰. De resultaten van radiokoolstofdatering geven voor de opvallingslagen van de gracht een datering tussen de 8ste-9de en de 11de eeuw⁹¹.

Omstreeks 1100 of begin 12de eeuw

Na het uitzwermen van de handelsnederzetting buiten haar eerste begrenzing ontstond een nieuwe stedelijke realiteit die eveneens diende te worden 'afgebakend'. Zo ontstond de stadsomwalling die thans als de watergordel bekend is. Omwille van het ontbreken van duidelijke eigentijdse bronnen, blijft de datering van de watergordel geen evidente aangelegenheid. Binnen de dateringen die in de Gentse historiografie voorkomen, duiken de latere 11de en het begin van de 12de eeuw frequent op en dit was tot aan het archeologisch onderzoek van de Kleinveeshuissteeg (zie hoger) de meest aangenomen periodisering voor het aanleggen van deze stadsomwalling, althans voor een eerste fase van deze stedelijke afbakening. Vanuit historisch perspectief was en is dit voorstel degelijk onderbouwd. We herhalen nog eens de krachtlijnen waarom een datering in de eerste helft van de 12de eeuw zeker mogelijk blijft.

Als eerste is er het juridische statuut van de portusbewoners. Terwijl de handelaren aanvankelijk nog afhankelijk waren van een abdijs, konden rijke handelsfamilies die cijns tussen 1038 en 1120, maar vermoedelijk vooral in de vroege 12de eeuw, afkopen en legden zij de basis voor een erfachtig handelspatriciaat, ook bekend als de *virii hereditarii*⁹². Door het afkopen van de cijnszen werden zij zelf grondeigenaar van de percelen die in de bronnen als een 'vrij huis, vrij erf' worden aangeduid. Die groep van vrije, erfgerechtigde lieden eiste erkenning en ging de handelsnederzet-

⁹⁰ Het dient onderstreept dat er te allen tijde ook buiten de omwallingen mensen woonden en menselijke activiteiten plaats vonden. In heel wat publicaties en bij het beheer van archeologisch en monumentaal patrimonium dreigt men dit al eens over het hoofd te zien.

⁹¹ M. Van Strydonck, 'Radiokoolstofdateringen van materiaal afkomstig van de opgravingen in de Gouvernmentstraat', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 14/4, 1990, pp. 43-46; P. Raveschot, *Een eerste*, 1990, pp. 12-20.

⁹² F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938, pp. 118-121; H. Van Werveke, *Gent*, 1947, p. 78; A. Verhulst, *Leie en Schelde*, 1984, pp. 407-419; G. De Clercq & M.C. Laleman, *Archeologie*, 2010, pp. 45-49.

ting als schepenen besturen. Dit tijdstip stemt ook overeen met het ontstaan van de Gentse commune, die in een bron van 1127 wordt vermeld⁹³.

Een tweede aspect is van demografische aard, als gevolg van de bloeiende economische activiteiten en de handel, waaronder de internationale lakenhandel waarvoor Gent vanaf de 10de eeuw bekend stond. Steeds meer mensen werden door de portus aangetrokken. Zo werd het gebied dat kerkelijk onder de oudste stadskerk, de Sint-Janskerk (of voorloper van de huidige Sint-Baafskathedraal) ressorteerde opgesplitst in twee nieuwe parochies, respectievelijk Sint-Jacob waarvan het ontstaan tot 1093 teruggaat en Sint-Niklaas die voor 1120 ontstond⁹⁴. Daarnaast kwam op de westelijke oever van de Leie voor 1105 ook de Sint-Michielsparochie tot stand, die zich van de moederkerk Sint-Maarten op Ekkerkem afsplitste. Dat die drie parochies en hun vermoedelijk toch vrij dichte bevolking veel decennia, een eeuw of nog langer onbeschermd als buitenwijken van de oorspronkelijke handelsnederzetting zouden gefungeerd hebben, lijkt hoogst onwaarschijnlijk. Dat de fysionomie van Gent duidelijk gewijzigd was, wordt onrechtstreeks ook door bronnen van de beide abdijen aangegeven. Terwijl men Gent tot de tweede helft van de 11de eeuw voornamelijk als portus aanduidde, werd er omstreeks 1100 systematisch overgeschakeld op *oppidum*, een Latijnse term waarmee zowel een autonoom juridisch en afgebakend gebied als een omwalde stad werd bedoeld⁹⁵.

Ook de meeste andere steden in het graafschap Vlaanderen legden in die periode een omwalling aan en werden *oppidum* genoemd. Alleen voor Brugge is er een rechtstreekse bron uit het begin van de 12de eeuw beschikbaar. In de kroniek van Galbert van Brugge, die het relaas weergeeft van de gebeurtenissen rond de moord op Karel de Goede in 1127, wordt verhaald hoe die stad haar bevolking kon motiveren om mee te werken aan de aanleg van een verdediging⁹⁶. Alle beschikbare timmerhout werd aangesproken voor de oprichting van palissades en poorten en volgens de kroniekschrijver zouden de werkzaamheden in drie dagen afgerond zijn. Deze stelling leidde onvermijdelijk tot scepticisme, zeker als men rekening houdt met een omtrek van 3,3 kilometer. Vandaar ook het ontstaan van verschillende hypothesen: het was een voorlopige noodmaatregel of het ging om de aanpassing van een al bestaande omheining, in dit geval een aaneenschakeling van waterlopen. De

⁹³ G. De Clercq & M.C. Laleman, *Archeologie*, 2010, pp. 45-49.

⁹⁴ Wellicht zelfs tussen 1088 en 1093.

⁹⁵ G. De Clercq & M.C. Laleman, *Archeologie*, Gent, 2010, pp. 45-49. Zie ook onder meer A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand*, Gand, I, 1868, p. 117 nr. 184, p. 137-139 nr. 228-229, p. 141 nr. 235, p. 149 nr. 253, p. 164 nr. 287 en p. 167-168 nr. 295.

⁹⁶ M. Ryckaert, *Historische stedenatlas van Brugge*, Brussel, 1991, pp. 60-64; M. Ryckaert & A. Van de Walle, 'Stad van poorters onder graven en hertogen (1100-1490)', in M. Ryckaert, *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tiel, 1999, pp. 36-37; M. Ryckaert, 'Stoere stadspoorten en brede grachten. Middeleeuwse stadsversterkingen in West-Vlaanderen', *In de steigers*, Brugge, 18/2, 2011, p. 40.

watgordel van 1127 omvatte een gebied van 7 hectaren. In elk geval werkten de Bruggelingen in 1128 verder aan hun fortificatie, werden er nieuwe grachten gegraven, werd er betaald voor onderhoud en zouden er bijkomende stenen constructies opgetrokken zijn, zoals relicten in de Pottenmakersstraat nog aantonen⁹⁷. Los van de kroniek en de erin opgenomen gebeurtenissen geeft deze tekst een inzicht in hoe een stad, *in casu* zusterstad Brugge, begin 12de eeuw in staat is om met de betrokkenheid van burgers een aarden verdediging met houten palissades en toegangen in zeer korte tijd te realiseren. Dit inzicht wordt voorts ondersteund door de wetenschap dat Brugge zich toen als stad begon te profileren tegenover het omringende platteland en dat de omwalling een duidelijke grens betekende tussen binnen en buiten de stad. In 1127 ontving de stad een eerste stadskeure van graaf Willem Clito (1127-1128) en kreeg een kersverse schepenbank de bevoegdheid over het Brugse schependom.

Stadsrechten getuigen van het zoeken naar een broos evenwicht tussen vorstelijke macht en stedelijke aspiraties. Men neemt aan dat dit aanvankelijk en zeker voor de middeleeuwse steden van 1100 mondeling gebeurde en dat die mondelinge overeenkomst in de toenmalige samenleving rechtskracht had. Voor sommige steden vindt men daarvoor een latere neerslag of verwijzing naar die oudere orale traditie. In Gent zijn geen dergelijke bronnen bekend. Een betrokken duidelijke eigentijdse tekst is voor Gent niet voorhanden, maar toch kunnen we wijzen op een aantal parallellen. Zowat alle grote steden in het graafschap Vlaanderen hadden al voor de onrustige tijd van 1127-1128 een bestuur van schepenen. Voorts verleende graaf Willem Clito aan enkele grote Vlaamse steden een keure waarin hij als vragende partij optrad en een nieuw evenwicht probeerde te herstellen tussen de naar meer autonomie strevende steden en zijn grafelijke macht⁹⁸. Voor Gent is die keure niet bewaard. Pas uit de tijd van graaf Filips van de Elzas (1168-1191), ergens tussen 1165 en 1177, stamt de Grote Keure voor Gent⁹⁹. Uit het document blijkt echter dat die op oudere teksten teruggaat, mogelijk een keure uit de tijd van Willem Clito of nog oudere privileges uit de tijd van graaf Robrecht de Fries (1071-1093)¹⁰⁰. Deze zou immers met de steun van Gent zijn plaats aan het hoofd van het graafschap verkregen hebben en als tegenprestatie mocht de stad dan een stadsomwalling aanleggen. Het recht op zelfbestuur, bepaalde aspecten van jurisdictie

⁹⁷ Eigenlijk de achterzijde van het huis Pieter Pourbusstraat 3, zie J. Nauwelaerts, 'De laatste resten van de eerste stadsomwalling', in *Brugge. Open Monumentendag*, Brugge, 2018, pp. 91-99.

⁹⁸ L. Milis, 'De middeleeuwse grootstad. Twaalfde en dertiende eeuw', in J. Decavele (red), *Apologie*, 1976, pp. 72-73.

⁹⁹ A. E. Gheldolf, *Coutume de la ville de Gand*, Bruxelles, 1868, pp. 385-388.

¹⁰⁰ Zie onder meer: V. Fris, *Histoire de Gand*, Bruxelles, 1913, pp. 25-26.

en het afbakenen van het rechtsgebied waren essentiële onderdelen van die stedelijke autonomie, zelfs al werden ze niet altijd gedetailleerd vermeld¹⁰¹. De grens tussen politieke, juridische en economische afbakening enerzijds en verdediging anderzijds is een heel dunne lijn in een tijd met veel spelers dicht op elkaar. In het licht van die algemene context binnen het graafschap Vlaanderen is het goed mogelijk dat Gent een eerste watergordel heeft aangelegd in de late 11de of het begin van de 12de eeuw.

Stel dat de watergordelomwalling deels, als geheel of misschien slechts embryo-naal uit de late 11de of de eerste helft van de 12de eeuw zou stammen en de andere onderdelen zoals de stuwen pas later werden voorzien, dan is er een probleem met de Ketelvest. Dan zou dit aanvankelijk een droge gracht moeten geweest zijn, omdat het grondwaterpeil er vrij diep zit en er zonder andere waterbouwkundige werken zoals de stuw op de Schelde aan de Braemgaten en die op de Leie aan de Ketelpoort geen waterverbinding tussen beide rivieren mogelijk was¹⁰². Dit was misschien ook de reden voor de aanleg, in een eerste fase van stadsverdediging, van barbicanes bij zowel de Ketelpoort als de Walpoort¹⁰³.

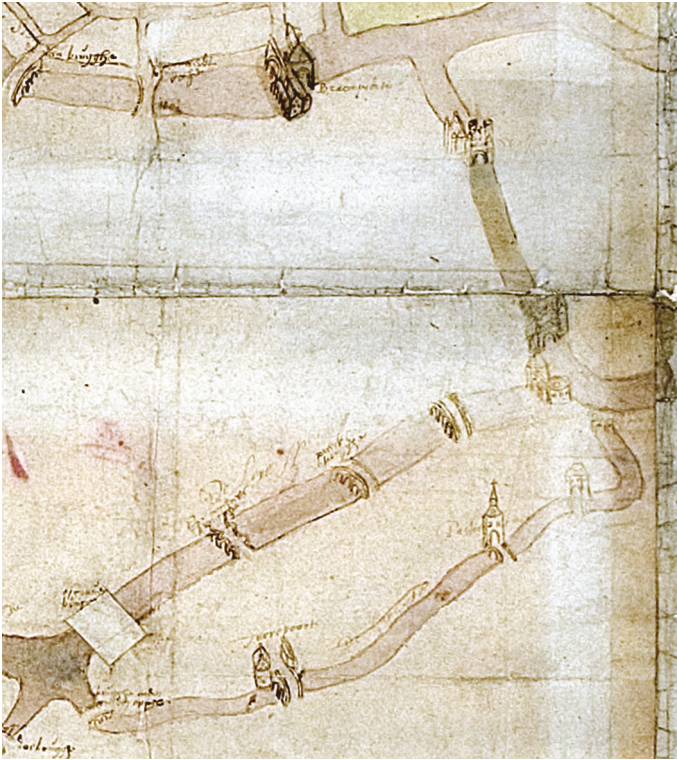
De Sint-Michielswijk

De aanleg van de westelijke gracht heeft uiteraard te maken met de Sint-Michielswijk of een deel van de Sint-Michielsparochie dat binnen de stadsomwalling werd opgenomen. Dit deel van de watergordel werd behalve de gracht, de *Leye* en later de Houtlei (Oude Leie, *Hautleye*), ook Sint-Michielsvest genoemd. In tegenstelling tot Sint-Jacob en Sint-Niklaas zijn het ontstaan van de Sint-Michielsparochie en de oudste kerkgeschiedenis bijzonder slecht gekend. Het ontbreken van materiële sporen en de afwezigheid van degelijke studies verhelpen de lacunes niet en maken het ook niet makkelijk om een weg te vinden in de talrijke fragmentarische gegevens en hun interpretaties. Een aantal aspecten hopen we hier samen te brengen, in de hoop dat ze bijdragen tot meer kennisverwerving. Verschillende archiefteksten gewagen van een bewoning ten westen van de Leie, *ultra Legiam*, die van economische activiteiten zou geleefd hebben. Uit een oorkonde van koning Lotharius V (964) kan immers worden afgeleid dat alle huispercelen aan de overzijde van de Leie die deel uitmaakten van de portus of handelsnederzetting, de Sint-Baafsab-

¹⁰¹ Zie ook: H. Janse & T. van Straalen, *Middeleeuwse*, 1974, p. 11.

¹⁰² F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p.122.

¹⁰³ Het bestaan van barbicanes lost heel wat speculaties op zoals onder meer verwoord door M. Gysseling, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen e.a., 1954, p. 38; F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 122.

[23] De watergordel met de Sint-Michielswijk en op de achtergrond de Brabantpoort, detail uit het Hydrografisch Plan van Gent, ca. 1547 (Stad Gent, Archief Gent, SAG_IC_AG_L_001_003)

dij als landheer hadden¹⁰⁴. In 1104-1105 is er sprake van een bidplaats, gewijd aan de heilige Michael en afhankelijk van de moederparochie, de eigenkerk Sint-Maarten op Ekkergerm¹⁰⁵. Hoe we ons deze vermoedelijk kleine kerk en het eventuele herstel na één of meer branden in de jaren 1120 moeten voorstellen, is totaal onbekend. De oprichting van de kerk en de omgevende parochie tonen wel aan dat er voldoende mensen woonden om ze op het vlak van de kerkdiensten afzonderlijk te bedienen zodat ze niet meer aangewezen waren op het ver afgelegen Ekkergerm of op de Sint-Baafsabdij die het patroonrecht had.

¹⁰⁴ H. Van Werveke, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen e.a., 1933, p. 24-31; F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938, pp. 99-101; M. Gysseling & A.C.F. Koch, *Diplomatica*, I, 1950, p. 143-146; M. Gysseling, *Gent's*, 1954, pp. 29-30; A. Verhulst, 'De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde*, Gent 1972, pp. 34-37; A. Verhulst, *Neue Ansichten*, 1983, pp. 7-8; A. Verhulst, *Leie*, 1984, pp. 418-419; A. Verhulst & G. Declercq, *Het vroeg-middeleeuwse*, 1989, pp. 56-59; C. F. Koch, *Gent*, 1990, pp. 14-17.

¹⁰⁵ 'Altare de Eckerghem cum appendenti capella sancti Michahelis'.

In de recente historisch-geografische studie wordt de betekenis van de Leihaven beklemtoond en wordt die, samen met het ontstaan van de Sint-Michielsparochie, als een reden gezien om die westelijke watergordel aan te leggen op de plaats waar ze werd gerealiseerd¹⁰⁶. Vanuit dit gegeven stellen zich twee vragen? Gaat het rechte traject van de Leie tussen *grosso modo* Recollettenbrug en Veebrug (Grasbrug), maar vooral het meest noordelijke deel tussen Graslei en Korenlei terug op een natuurlijke rivierarm, of is het een op menselijk initiatief rechtgetrokken deel, al dan niet ter vervanging van een oudere Leie-arm waarvan misschien archeologische relictten teruggevonden werden op de Groentenmarkt en een deel van de Korenmarkt¹⁰⁷. Hoe dan ook, waterlopen kunnen van bij hun ontstaan menselijke activiteiten aangetrokken hebben, en in het geval van de (latere) Sint-Michielswijk zijn er indicaties voor premiddeleeuwse occupatie op de nabijgelegen dekzandruggen¹⁰⁸. Wanneer kan men echter spreken van een Leihaven die in de context van de Gentse stadsontwikkeling de rol van de oudere Scheldehaven zou overgenomen hebben? Van de 13de tot de 18de eeuw was dat zeker het geval. Maar wat met de periodes voor de 13de eeuw? Kan men hier teruggaan tot de 10de eeuw? Daar zijn op dit ogenblik weinig aanwijzingen voor. Alleen voor de Korenmarkt kan men stellen dat de oudste vermelding van het *forum segetum* als Koren- of Graanmarkt in 1208-1212, gevolgd door een hele reeks vermeldingen met betrekking tot huizen in de eerste helft van de 13de eeuw een *terminus ante quem* aangeven voor de

¹⁰⁶ Voornamelijk in de volle en de late middeleeuwen ontwikkelden de Leioevers tussen de Sint-Michiels- en de Gras- of Veebrug zich tot een belangrijke binnenhaven, soms maar zeker niet algemeen onder de naam 'tusschen bruggen' vermeld. Zoals in andere publicaties prefereren we de term Leihaven, die minder beperkend is. De oudste vermelding van de Sint-Michielsbrug dateert van 1292, die van de 'Veebrugge' of 'Vebriughe' uit het begin van de 13de eeuw. Zie: M. Gysseling, *Gent's vroegste*, 1954, p. 81; M.C. Laleman & D. Lievois, 'De Sint-Michielsbrug', in *7 Bruggen*, 1987, p. 53; M.C. Laleman & D. Lievois, 'De Grasbrug', in *7 Bruggen*, 1987, p. 61.

¹⁰⁷ Onderzoeken Stadsarcheologie Gent. M.C. Laleman & Stoops, 'Korenmarkt', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 22/1, 1998, pp. 31-33 & 22/2, 1998, p.60; H. Demiddele, A. Ervynck, M.C. Laleman & G. Stoops, 'Van Cornard tot Korenmarkt. Kiezelswieren onthullen het verleden van een Gents plein', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 22/3, 1998, pp. 20-28; K. De Groote, H. Demiddele, A. Ervynck, M.C. Laleman & G. Stoops, 'Het verleden van de Gentse Korenmarkt', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 23, 2000, p. 67; M.C. Laleman, 'Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine', in M. Boone & P. Stabel (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 2000, pp. 26-41; M.A. Bru & G. Vermeiren, 'Archeologisch vooronderzoek op de Korenmarkt (O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 31, 2008, pp. 28-33; M.A. Bru & G. Vermeiren, 'Archeologisch vooronderzoek op de Korenmarkt (deel2), Gent (O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 32, 2009, pp. 101-108; M. Berkens, M.A. Bru, & G. Vermeiren, 'Archeologisch onderzoek op de Korenmarkt in Gent (deel 3) (O. VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 33, 2010, pp. 21-22. Er dient ook aangestipt dat de Korenmarkt zoals die zich vandaag in het stadsbeeld aftekent, pas in de 16de eeuw ontstond. Voorheen werden de (Grote) Korenmarkt ten noorden en de Kleine Korenmarkt ten zuiden van elkaar gescheiden door het kerkhof van de Sint-Niklaaskerk. Stadsarcheologie Gent is onder leiding van archeoloog Geert Vermeiren bezig met een uitgebreide uitwerking van alle onderzoeksprojecten die sinds 1998 op de Korenmarkt en in de onmiddellijke omgeving plaats vonden.

¹⁰⁸ Zie onder meer het onderzoek in de Posternestraat, maar ook op andere plaatsen zoals op het Sint-Michielsplein, opravingen onder leiding van Stadsarcheologie Gent.

transformatie van de eventuele waterloop in een met stenen bebouwing omgeven plein¹⁰⁹.

De perceelconfiguratie van de Sint-Michielswijk binnen de watergordel¹¹⁰ onderscheidt zich zowel van andere Gentse situaties zoals de hoofdstraten met bewoning die gegroeid is vanuit de erfgerichte patricische eigendommen of zoals de wijken met stadscijnzen, met verkavelingen die door de stad zelf werden georganiseerd. In de Sint-Michielswijk is er verder een duidelijk onderscheid merkbaar tussen de noordelijke en de zuidelijke zone, zowat van elkaar gescheiden door de Sint-Michielskerk waarrond een kerkhof hoorde¹¹¹. Ten zuiden van de kerk vormde Onderbergen een N.Z.-gerichte hoofdweg, gelegen op de hogere Leie-oever en aan beide zijden begrensd door enkele patricische domeinen, een configuratie die wel overeenkomst vertoont met de middeleeuwse situatie aan de Veldstraat. Een aantal smalle straten vormde een haakse verbinding tussen Onderbergen en de westelijke stadsgrens. Ze verbonden de stad ook met de westelijke buitenwijken, waar onder meer houten huizen en ramen gelegen waren. Die werden pas in de late 13de eeuw bij het stedelijke gebied gevoegd. De bebouwing aan de zuidelijke grens van de watergordel binnen de Sint-Michielswijk ontstond pas na het strategisch in onbruik raken van die watergordelvesting. Dit blijkt ook het geval voor de bebouwing langsheen de noordelijke grens, of thans tussen de Drabstraat en het tracé van de vroegere watergordel. Voor het overige toont het noordelijke deel van de Sint-Michielswijk een afwijkend patroon en wordt dit gebied ook gekenmerkt door meer drassige zones (ongetwijfeld Leie-alluvium). De vraag dient dan ook gesteld of dit noordelijke deel geen oudere (domein)structuur kende¹¹², die wel eens vergeleken wordt met een halfcirkelvormige structuur aansluitend bij de Leie zoals dit bij talrijke *wic*-steden in Noordwest-Europa voorkwam of met een aansluiting bij het grafelijke domein van het Gravensteen. Voor deze hypothesen ontbreken voorlopig materiële relicten.

De aanleg van de westelijke gracht of stadsvesting omheen de Sint-Michielskerk en haar omgeving en ter bescherming van de Leiehaven wordt in de recente histo-

¹⁰⁹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, II, 1930, p. 223 & p. 191-192; F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938, p. 470; M. Gysseling, *Gent's vroegste*, 1954, p. 55.

¹¹⁰ Het meest uitgebreide referentiewerk voor de Gentse Sint-Michielswijk levert geen bijdrage voor deze onderzoekaspecten omdat de klemtoon er voornamelijk ligt op de ontwikkeling van de percelen en de huisevolutie van de 14de tot de 16de eeuw, zie: L. Derycke, *De Sint-Michielswijk in Gent (1480-1520), een sociaal-topografische reconstructie*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en oudheidkunde*, XXIV), Gent, 1999.

¹¹¹ F. De Potter, *Gent*, 7, 1896, p. 395; H. Van Werveke, *Kritische*, 1933, p. 30; M. Gysseling, *Gent's*, 1954, p. 43; A.C.F. Koch, *Gent*, 1990, pp. 17-18.

¹¹² Zie onder meer: A.C.F. Koch, *Gent*, 1990, p. 17; J. De Meulemeester, 'La topographie archéologique urbaine dans quelques villes des Pays-Bas méridionaux', in *Archaeologia Mediaevalis. Colloquium bruxellensis*, Bruxelles, 1991, nr. 1, p. 3-17.

risch-geografische studie ook verbonden met het stadsbestuur van de XXXIX en de familie uten Hove¹¹³. Vanaf 1228 bestond het Gentse stadsbestuur uit 39 schepenen, in de loop der geschiedenis als berucht aangeduid omwille van hun krachtadig optreden. Deze schepenen waren telgen uit het erfgerechtigde, stedelijke handelspatriciaat. Maar dit was ook al zo voor 1228 en de familie uten Hove was niet de enige die schepenen aanleverde¹¹⁴. Het is wel de enige familie waarvan het kerndomein of de *hereditas* grondig werd doorgelicht, gelinkt aan hun economische activiteiten in de lakenproductie en de internationale langeafstandshandel, evenals hun rijkdom en hun macht, onder meer als schepenen met juridische bevoegdheid¹¹⁵. De kern van die *hereditas* lag inderdaad net ten zuiden van de Sint-Michielskerk, maar de uten Hove's hadden overal in de stad, in de zones ten zuiden en ten westen van de Houtlei en ook buiten de watergordel bezittingen of rechten¹¹⁶. Dat de kern van hun *hereditas*, in de veronderstelling dat ze toen al bestond, binnen de watergordelomwalling werd opgenomen, zal in elk geval in hun voordeel geweest zijn, maar in zoverre bekend lagen ook de kernen van de andere *hereditates* binnen de watergordelomwalling.

In conclusie kunnen we dus stellen dat er een hele reeks redenen zijn waarom de watergordelomwalling, of althans een eerste fase, hetzij als geheel, hetzij deels, begin 12de of zelfs nog in de late 11de eeuw zou kunnen aangelegd zijn. In ruimere context bekeken en rekening gehouden met de rol van Gent als internationale handelsstad en als 'hoofdplaats' binnen het graafschap Vlaanderen is dit veel logischer dan een datering in de late 12de of de 13de eeuw.

Late 12de eeuw

Toch komt een datering in de latere 12de eeuw eveneens regelmatig aan bod wanneer er van de Gentse watergordel sprake is: enerzijds om de verstening van een al bestaande watergordel met aarden bermten in beeld te brengen, anderzijds als recente 'opgeschoven' datering voor de primaire aanleg van de watergordel als gevolg van de opgravingen aan de Kleinveleeshuissteeg (zie hoger). Die dateringvoorstellen in de latere 12de eeuw worden steeds gekoppeld aan een aantal oorkonden. We verwezen al naar de Grote Keure die tussen 1165 en 1177 door Filips van de Elzas

¹¹³ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 146-148.

¹¹⁴ Zie onder meer: H. Van Werveke, *Kritische*, 1933, p. 67; F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938, pp. 329-341 & pp. 455-456; H. Van Werveke, *Gent*, 1947, pp. 29-33; A. Verhulst, 'Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het leprozenhuis, bevattende nieuwe gegevens betreffende de geschiedenis van Gent in de 12de eeuw', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde*, Gent, XIII, 1954, pp. 3-24.

¹¹⁵ F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938.

¹¹⁶ F. Blockmans, *Het Gentsche*, 1938, pp. 83-84.

[24] Voorstelling van de middeleeuwse stad naar Frans Blockmans, 1938, met aanduiding van (1) de Wijdenaard, (2) de Gravenbrug, (3) de Hoofdburg, (4) een brug, (5) een waltoren, (6) een waltoren, (7) de Steenpoort, (8) de Sint-Jorispoort, (9) de Brabant- of Braempoort, (10) de Walpoort, (11) de Ketelpoort, (12) de Zandpoort, (13) de Posteernepoort, (14) de Torenpoort, (15) de Sint-Janskerk, (16) de Sint-Niklaaskerk, (17) de Sint-Jacobskerk, (18) de Sint-Michielskerk, (19) het Belfort (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

aan de Gentenaren werd verleend. In 1169 introduceerde de graaf ook de functie van baljuw als vertegenwoordiger van het centrale gezag over het stedelijke handelen en functioneren. Maar er zijn vooral de oorkonden van 1191 en 1199.

In 1191 dwongen de Gentenaren van gravin Mathilde, weduwe van graaf Filips van de Elzas, een keure af waardoor een aantal privileges werden toegekend. Daartoe behoorden onder meer het recht om hun stad en hun huizen te mogen versterken, zoals zij dit wilden: *spectat etiam ad libertatem eorum oppidum suum muris et*

*vallis et quacumque voluerint munitione, ad libitum suum firmare, sic et proprias domus*¹¹⁷. Verschillende auteurs zagen hierin de start voor de uitbouw van een nieuwe stadsomwalling waaraan men tot 1211 bleef voortwerken¹¹⁸. Zonder verdere argumentatie stipte Auguste Van Lokeren aan dat de Gentenaren pas vanaf 1194 van dit recht gebruik maakten, maar dat Gent een goed versterkte stad was vooraleer het nieuwe stadsbestuur van de XXXIX in 1228 aantrad¹¹⁹. Andere auteurs wezen er dan weer op dat die oorkonde zaken bevestigde die al eerder in uitvoering waren, zoals dit vaak het geval was met het vastleggen van een gebruik in wetgevende teksten. Nog anderen koppelden de oorkonde van 1191 aan een soort van tweede fase bij de uitbouw van de stadsomwalling, waarbij vooral stenen onderdelen of de verstening pas na 1191 zou gerealiseerd zijn. De oorkonde, toegekend door gravin Mathilde, werd naderhand bekrachtigd, onder meer eind 1191 door graaf Boudewijn VIII (1191-1194)¹²⁰ en door gravin Johanna van Constantinopel (1205-1244) en graaf Ferrand van Portugal in 1213.

Een tweede oorkonde die in dit verband vaak wordt aangehaald, zijn de tolvrijstellingen die graaf Boudewijn IX in 1199 verleende. Die vrijstelling had betrekking op de burgers die binnen de vier poorten van Gent woonden (*burgenses infra quatuor portas Gandavi manentes*) en op wie verbleef in het *Ueteri Castro, in anticastello* en *in bonis appendiciis castello Gandavo* of binnen de Oudburg, de voorhof en de afhankelijkheden van het Gentse kasteel¹²¹. Over de vier poorten die in deze toldocumenten de rechten van de Gentenaar bepaalden, is men het in de Gentse historiografie niet eens. Het is immers niet evident te bepalen om welke poorten het gaat. De watergordelomwalling had meer dan vier poorten en op basis van die toldocumenten werd dan een onderscheid gemaakt tussen hoofdboorten en secundaire poorten of hulppoorten, ook als posteernes aangeduid. De benaming van één van de westelijke poorten werd daarvoor graag als argument toegevoegd. De vraag is echter of dit allemaal wel beantwoordt aan een realiteit van de late 12de eeuw. Gelaude stelt voor om die vier poorten gewoon te identificeren met de vier toegan-

¹¹⁷ Archief Gent, Stadscharters_14; W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen, 1191-aanvang* 1206, Brussel, II, 1966-1964, pp. 1-16. Zie ook: A. Van Lokeren, 'De la première enceinte fortifiée de la ville de Gand', *Messenger des Sciences historiques*, Gand, 1843, pp. 1-3; P. Van Duyse & E. Be Busscher, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gand, 1867, pp. 6-7; J. Van den Heuvel, *La ville*, 1881, pp. 149-151; M. Heins, *Gand*, II, 1916-1920, p. 225.

¹¹⁸ Van den Heuvel, *La ville*, 1881, p. 149.

¹¹⁹ A. Van Lokeren, *De la première*, 1843, pp. 1-3.

¹²⁰ W. Prevenier, *De oorkonden*, II, 1966, pp. 21-31.

¹²¹ In verband met de Gentse tol ook voor de mannen van de Sint-Baafsabdij. Archief Gent, Stadscharters_19; W. Prevenier, *De oorkonden*, II, 1966, pp. 226-246. Zie ook: De Vlaminck, *Le Château des Comtes à Gand avant et après sa restauration par Philippe d'Alsace en 1180*, Bruxelles, 1902, pp. 13-19; P. Van Duyse & E. De Busscher, *Inventaire*, 1867, pp. 8-9; M. Heins, *Gand*, II, 1916-1920, p. 226; H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, Paris-Bruxelles, II, 1939, p. 126..

gen waar tol werd geheven en ook in het licht van meer recente studies lijkt dit een goed voorstel. Toch lijken daarmee niet alle problemen opgelost en blijft het een beetje gissen om welke poorten het gaat. Over de Brabantpoort is iedereen het eens, ook al omdat *ad pontem Brabant* en de Braemgaten in de teksten worden vermeld. De stuw zelf wordt echter voor het eerst expliciet verwoord in 1297-1298: *anden spey ten Brabantbrugghen*¹²². Over de Steenbrug bij de Sint-Jacobskerk (*ad pontem lapideum Iacobi*), die in 1199 wordt geciteerd, bestaat ook geen discussie. De bijhorende Steenpoort zou dan een van de vier poorten zijn. Voorts denkt men aan de Torenpoort (Poel) op de landweg naar Brugge en aan de Ketelpoort (Nederkouter) die via het Sint-Pietersdomein de landweg naar het zuiden en Frankrijk vervoegde. Met deze beide zijn er wel identificatieproblemen, omdat de tolheffingen iets verder afgelokaliseerd worden. In het geval van de Torenpoort gaat het om de tol van Gent of tol van Ayshove die vermoedelijk al sinds de 11de eeuw aan de Grasbrug (vroegere Veebrug) werd geheven¹²³. Voor de Ketelpoort lijkt het duidelijk dat de tol op de Leie, dus op de plaats van het Kuipgat of bij het Kuipgat op de westelijke oever werd geïnd. Er worden trouwens ‘planken’ als vermoedelijk onderdeel van een stuw expliciet vermeld. Gelaude stelt dan ook voor om de *porta Tronchini* (Drongenpoort) te identificeren met (het complex van) het Kuipgat, wat ons logisch voorkomt¹²⁴.

In conclusie kan men stellen dat er in de latere 12de eeuw werken aan de watergordelomwalling werden uitgevoerd. Er zijn echter te veel argumenten die pleiten voor een primaire aanleg veel eerder in de 12de eeuw, of misschien zelfs aan het eind van de 11de eeuw. Wat dan wel in de latere 12de eeuw kan uitgevoerd of toegevoegd zijn, is veel minder duidelijk. Kunnen we dit beperken tot de stenen onderdelen om de omwalling als verdediging meer performant te maken? Dit zou dan impliceren dat er niet eerder stadspoorten, muren en torens in steen waren¹²⁵. Of behoorden ook die stenen onderdelen, die duidelijk alle op verdediging, meer dan op afbakening, gericht waren, tot meer dan één bouwfasen? Bij de stenen vestingdelen die al voldoende archeologisch konden worden onderzocht, zijn alleen al vanuit bouwtechnisch oogpunt vier verschillende faseringen te onderscheiden. Bij de eer-

¹²² Archief Gent, Stadscharters_218; M. Gysseling, *Gent's*, 1954, p. 76.

¹²³ Voor het bestaan van een poort aan of op die brug (F Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 125 & pp. 265-267) zijn er thans geen aanwijzingen.

¹²⁴ Ook H. Van Werveke vond een identificatie met de Torenpoort aan de Poel, zoals dit vaak wordt voorgesteld, niet aanvaardbaar, maar dacht aan een spui in Drongen op de Leie. Zie: H. Van Werveke, *Kritische*, 1933, pp. 88-90. Dit betekent niet dat we de lokalisatie van de ‘portam inferiorem’ bij de Grasbrug, zoals voorgesteld door F. Gelaude, logisch vinden.

¹²⁵ Hoewel stenen onderdelen duidelijk vermeld worden in de toldocumenten van 1199 stelt F. Gelaude dat de versterking hoofdzakelijk na 1213 plaats vond (zie: F. Gelaude, *De vroege*, 2015, p. 125), een gedachtegang die we niet volgen.

ste en oudste werd voornamelijk met breuksteen gewerkt en beperkte de toepassing van gehouwen stenen tot bepaalde aspecten van de afwerking. Tot deze fase behoren de westelijke muur, de Posternepoort en de Brabantpoort, mogelijk ook de Zandpoort, de Ketelpoort en de Walpoort. Bij een tweede groep ging het voornamelijk om goed behouden blokken Doornikse kalksteen van groot formaat. Daartoe behoren de muur en toren aan de Zandpoortstraat, evenals de muur en toren aan de Nieuwbrugkaai. In een derde fase wordt een parement van Doornikse steen gecombineerd met baksteen. Kenmerkend is de toren die aan de Sint-Jansvest werd opgetrokken. Ten slotte zijn er de onderdelen die ook zichtbaar constructies van baksteen waren, zoals vermoedelijk de Rode Toren. Op basis van een vergelijking met het Gravensteen en de twee abdijsites, maar ook met de talrijke huizen van Doornikse kalksteen, kan de eerste groep nog uit de late 12de eeuw dateren. De drie andere groepen zijn op basis van wat thans in Gent bekend is rond de toepassing van bouwtechnieken als jonger te beschouwen (zie hoger)¹²⁶.

Maar er is meer. De oorkonden over de toltarieven tonen een *terminus ante quem* voor een hele reeks waterbouwkundige ingrepen die met de watergordel verband houden. Dit geldt voor de stuwen aan de Braempoort, de zogenoemde Braemgaten in de brug bij de poort, en voor de *planças*, de planken van het Kuipgat. Ze lieten toe dat de Ketelvaart, mogelijk mits verdieping, een bevaarbare waterloop werd waarlangs de schepen van de Schelde via Ketelvaart en Kuipgat naar de Leie en naar de haven tussen Graslei en Korenlei konden geleid worden.

Deze gang van zaken impliceert ook een duidelijke *terminus ante quem* voor het realiseren van de Muinschelde. Een zeker bestaan in 1199 zegt evenwel niets concreet over de eigenlijke ontstaansdatum die alleen voor die tijd te situeren is. Het vroegere bochtige parcours doorheen het als Muinkmeersen bekende moerassige gebied werd ingekort door een noord-zuid tracé dicht bij de Blandijnberg. Werken aan de Schelde in samenhang met werkzaamheden aan de Gentse stadsomwalling worden omstreeks 1194 vermeld¹²⁷. Voor de Sint-Pietersabdij gaf dit nieuwe ontplooiingsmogelijkheden inzake bebouwing, activiteiten, handel, los- en laadmogelijkheden in de zone tussen de kern van de abdij en de opkomende stad. De aanleg van de Sint-Pietersnieuwstraat en de vele haaks daarop gerichte (water)stratjes getuigen van die ontwikkeling en volgden op het ontstaan van de rechte Muinschelde. Deze ingreep op de rivier had echter ook waterhuishoudkundige consequenties. Naar het noorden ging het Scheldewater verder stuwen. De oudere meanders van het Oud Scheldeken en de Schepenvijver kwamen in aanmerking

¹²⁶ Cf. noot 52.

¹²⁷ C.L. Dierix, *Mémoires*, II, 1815, p. 281.

voor verlanding. In de door Gelaude opgestelde chronologie van de Gentse waterlopen gaat het graven van de Muinkschelde vooraf aan het graven van de bevaarbare Ketelvest(gracht)¹²⁸.

De stadsuitbreiding van 1213

In 1213 kon de stad een nieuw gebied over de (Sint-Jacobs)gracht (Ottogracht) verwerven van gravin Johanna van Constantinopel (1205-1244) en graaf Ferrand van Portugal (1212-1233)¹²⁹. Daartoe behoorde onder meer de zogenoemde Waterwijk, ten noordoosten van de kernstad en grenzend aan de Sint-Jacobsparochie. De benaming Waterwijk¹³⁰ duidt niet alleen op het omgevende water, maar ook op de moerassige ondergrond die voortkwam uit de alluvia van meerdere Leie-vertakkingen. Zonder sanering en ophoging waren die waterzieke gronden niet geschikt voor bewoning. Alleen in de warmste zomermaanden konden ze worden benut als grasweide of voor bepaalde ambachtelijke activiteiten zoals bleekweiden. Toen de zogenoemde Waterwijk in 1213 aan de Stad Gent werd overgedragen waren er *upstallen*, gemeenschappelijke weiden die door het vee van de Gentse burgers mochten worden gebruikt. Aanslibbingen, het verhogen van het waterpeil en ingrepen van de mens hebben het hydrografische beeld in de loop van de tijden grondig gewijzigd. Men kan aannemen dat er begin 13de eeuw al een verhoogde landweg bestond, die zowat dwars doorheen de latere Waterwijk te lokaliseren is. De weg verbond de Sint-Jacobskerk met het Sint-Jacobsgodshuis aan het Godshuisammeke (ontstaan vermoedelijk kort vóór 1257) en liep verder naar de Muide en nog meer noordwaarts. Aangezien de Sint-Jacobsparochie in de late 11de eeuw van Sint-Jan werd afgesplitst, wat ook verband hield met de bevolkingsgroei in dit stadsdeel (binnen de watergordelomwalling) kan men aannemen dat de dijkweg, ook als kerkweg of kerkwegel omschreven, doorheen de Waterwijk misschien al in die tijd was ontstaan. Het aanpassen van riviertracés was nodig om die zogenoemde *upstallen* bewoonbaar te maken, wat in opdracht van de stad gebeurde en aan de hand van de stadscijnzen te volgen is¹³¹. Ook de Steendam was trouwens in oor-

¹²⁸ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 120, pp. 125-126, p. 146 en p. 154.

¹²⁹ Zie onder meer: H. Van Werveke, *Kritische*, 1933, pp. 70-72; M. E. Dumont, *Gent, een stedenaardrijkskundige studie*, Brugge, 1951, pp. 92-95; A. Verhulst, *Leie*, 1984, pp. 407-419; H. Van Werveke & A. Verhulst, 'Castrum en Oudburg', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1960, pp. 2-62.

¹³⁰ Als geschreven vermelding bekend sinds 1520 en zeer expliciet omschreven in 1657. Zie ook: M. Gysseling, 'De Oude Leien te Gent', in A. Verhulst, J.M. Duvosquel & E. Thoen (red.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe*, Gent, 1995, pp. 92-93; M.C. Laleman, *Gent*, 2010, pp. 22-23.

¹³¹ L. Devriese, 'Lokalisatie van stadscijnsgroonden in Gent. Een belangrijk stadscijnsgedebied ten noordoosten van de oude stadskern', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 19/2, 1995, pp. 4-9.

sprong een dergelijke verhoogde landweg doorheen moerassig gebied¹³². De uitbreiding van de Stad met deze waterzieke gronden in oostelijke richting, naar de Sint-Baafsabdij en verder, leidde tot het verleggen van de stedelijke afbakening. De Steenpoort bij de Sint-Jacobskerk werd vervangen door de meer oostelijk gelegen Sint-Jorispoort, vandaag te lokaliseren aan het oostelijke uiteinde van de Steendam, en waarvan enkele muurresten in Doornikse steen bij recent archeologisch onderzoek werden herkend¹³³. Rekening gehouden met de stedelijke gebiedsuitbreiding lijkt het logisch om de stadsmuur en de vestingtoren aan de samenvloeiing van Leie en Schelde, waarvan relictten bij de Nieuwbrugkaai werden aangetroffen, pas na 1213 te plaatsen. Bouwtechnisch is een datering begin van de 13de eeuw goed mogelijk en deze plaatsing klopt ook met de algehele relatieve chronologie van de watergordel en zijn onderdelen. Alleen op bouwtechnische gronden kan men dan ook de vraag stellen of de toren aan de zuidwesthoek van de watergordel (omgeving Zandpoort) ook niet in eenzelfde tijd kan opgetrokken zijn.

[25] Voorstelling van de stadsmuur en waltoren (Nieuwbrugkaai), aquarel 1577, kopie Emile Lacquet 1895 (Stad Gent, Archief Gent, IC_AG_L_018_002)

¹³² F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 127-128.

¹³³ Onderzoek Stadsarcheologie Gent, met dank aan Geert Vermeiren en Marie-Anne Bru. Zie ook: G. Vermeiren & M.A. Bru, 'Bebouwing in de Gentse Waterwijn en de restanten van de Sint-Jorispoort (O.-Vl.)', *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 42, 2019, pp. 109-111.

De stadsuitbreidingen van 1254

In 1254 volgden nieuwe stadsuitbreidingen. Allereerst ging het om een gebied ten oosten van de Nederschelde of de wijk van de Braembrug, de *pons Brabantia*. Dat Overschelde met zijn schepenen (*scabinorum de Ultra Scaldam*) enige tijd een eigen (feodaal) statuut had, dankte het waarschijnlijk aan zijn ligging langs de Schelde en op het voormalige grondgebied van het Duitse rijk. Het statuut van het gebied komt onder meer tot uiting in een reeks garantieverklaringen die de schepenen van Overschelde (*scabinorum et totiusque communitatis Pontis Brabancii in Gandavo*) in 1226, 1238 en 1245 aan de Franse koning hebben overgemaakt en waarbij een zegel met voorstelling van de Braempoorst hoorde¹³⁴. De poort die op het zegel wordt voorgesteld, toont een poortdoorgang geflankeerd door twee ronde hoektorens, zoals de poort ook later op veel iconografische documenten wordt voorgesteld. Deze voorstelling klopt niet meteen met de archeologische bevindingen tenzij de restanten in het bodemarchief alleen de oudste fase vertegenwoordigen en/of de poort in de 12de-13de eeuw meer dan één bouwfase zou gekend hebben, maar zonder verdere grondige studie en/of andere materiële relictten blijft dit een speculatieve redenering. Anderzijds gaat men er ook vanuit dat de iconografische betrouwbaarheid van voorstellingen op zegels vaak niet goed is omdat het vooral ging om de symboolwaarde¹³⁵. Over de band tussen Overschelde en de Brabantpoort bestaat zeker geen twijfel. In juni 1241 oorkondde graaf Thomas van Savoye en zijn echtgenote Johanna van Vlaanderen/Constantinopel (1205-1244) ten behoeve van de schepenen van Overschelde (*Ultra Scaldam juxta Gandavum*) dat zij recht hebben op eenzelfde aandeel in een reeks boetes als de schepenen van Gent. In Gent maar ook elders werden de inkomsten uit de rechterlijke macht van de schepenen voorbestemd en gelegitimeerd als een bijdrage *ad opus castri*, letterlijk voor het onderhoud van de versterking (de muren en poorten van de stad). Misschien was dit ten behoeve van het functioneren van de Brabantpoort dat ook hun wijkembleem was. Op 29 juni 1254 stipuleerde gravin Margaretha van Constantinopel (1244-1278)¹³⁶ in een oorkonde dat zij de *terra iuxta Gandavum, ultra pontem quod dicitur Pons Brabantiae, et homines in dicta terra manentes, prout scabinagium quod ibi esse consuevit* overgeeft aan de schepenen van Gent en dat die

¹³⁴ M. Boone & T. de Hemptinne, 'Sigillografie en stadsarcheologie: een vergeten relatie? Over de oudste afbeelding van de Gentse Braempoorst (1226)', in K. De Groote & A. Eryvynck, *Gentse*, 2017, pp. 177-184. Met dank ook aan Prof. Dr. Em. T. de Hemptinne, Universiteit Gent.

¹³⁵ Zie in dat verband ook: O. Creighton, *Castles*, 2006, pp. 79-80.

¹³⁶ Het was ook gravin Margaretha die Gent de toestemming gaf om in de jaren 1251-1269 de Lieve te graven, een waterverbinding tussen de Leiehaven en de Zwinhaven in Damme, cf. F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 82-118.

vanaf dan met dezelfde bevoegdheden zullen worden beheerd als het grondgebied van Gent zelf¹³⁷.

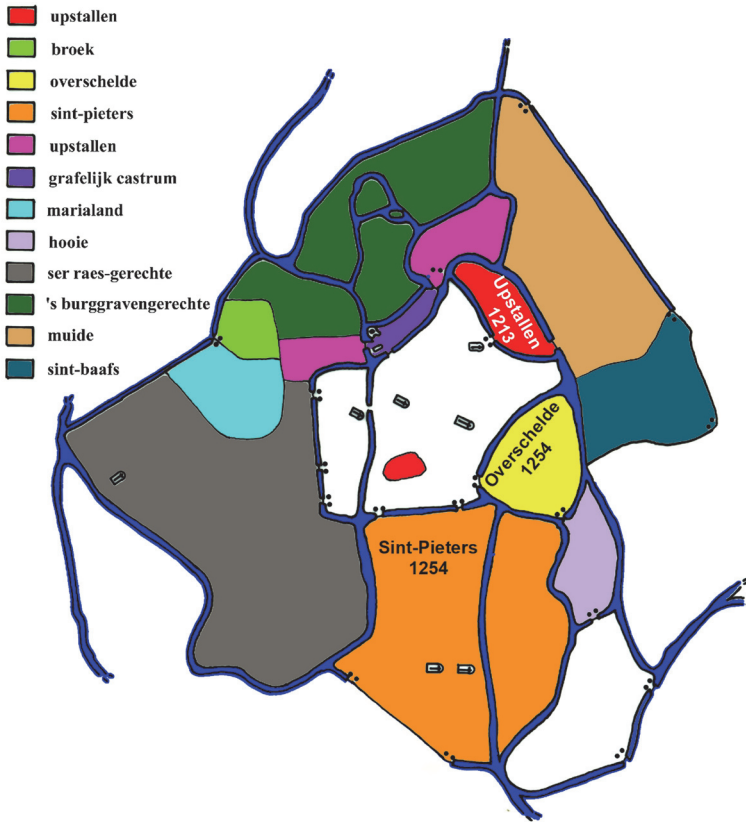
[26] Groot zegel van Overschelde (Ultra Scaldam), 1245 (Paris, Archives Nationales)

Het is duidelijk dat de Brabantpoort haar functie als toegang tot de stad en als onderdeel van de stadsverdediging toen verloor. Meer oostelijk werd een nieuwe stedelijke afbakening vastgelegd en kwam de Hooipoort (of *Steenpoorte ter Hooie*) tot stand, op de plaats waar thans de Sint-Kristoffelstraat deze Brabantweg kruist. Binnen die ontwikkeling kaderde ook het graven van het Klein Scheldeken als verbinding tussen de Oude Schelde en de Neerschelde¹³⁸. Later in de 14de eeuw volgden nog twee uitbreidingen in oostelijke richting met achtereenvolgens de aanleg van de Vijfwindgatenpoort (begin 14de eeuw)¹³⁹ en de bouw van de Keizerpoort of Brusselse Poort en de Sint-Lievenspoort op het tracé van de latere (zogenoemde derde) stadsomwalling, waarmee aan die zijde de ruimste uitbreiding van de stad tijdens het Ancien Régime was bereikt.

¹³⁷ C.L. Dierix, *Memoires*, I, 1814, pp. 364-365; M. Boone & T. de Hemptinne, *Sigillografie*, 2017, p. 180.

¹³⁸ Zie onder meer ook: R. Vanoverbeke, 'Abeelstraat 11', in *Archeologisch onderzoek in Gent 2018*, (*Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/8), Gent, 2018, p. 41.

¹³⁹ Zie in dit verband ook: M.C. Laleman, D. Lievois & G. Stoops, 'Enkele nieuwe inzichten in de ontwikkeling van het Klein Begijnhof in Gent', *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 21, 1995, pp. 305-319.

[27] Schematische voorstelling van de uitbreiding van Gent in de loop van de 13de eeuw, waardoor de watergordelomwalling buiten functie raakte en er vanaf de late 13de eeuw nood was aan een nieuwe stadsomwalling rondom een gebied van zowat 700 hectare (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

In 1254 kwam er ook een akkoord tot stand tussen abt Jan van der Schelden (1245-1270) en het Gentse stadsbestuur om de kern van het Sint-Pieterskwartier binnen het verruimde stadsgebied op te nemen en een regeling voor de accijnzen te koppelen aan de toestemming tot vrijhandel en tot de vervaardiging van laken op het grondgebied van het zogenoemde abdijdorp. De abdij wilde immers dezelfde voorrechten voor de bewoners van haar kwartier als die waarover de bewoners van de Sint-Baafsabdij, de burggravi, Overschelde en de Oudburg konden beschikken. Daaraan werden een aantal voorwaarden gekoppeld en een gedeelte van het Sint-Pietersdomein kwam binnen een nieuwe stadsomwalling (de zogenoemde derde, laatmiddeleeuwse stadsomwalling) te liggen. De akkoorden tussen de Stad en Sint-Pieters kwamen er toen de abdij, net als veel andere benedictijnerstichtingen, met

een zware financiële crisis te maken had¹⁴⁰. Velerlei oorzaken hadden tot die donkere passage uit de abdijschiedenis geleid zoals minder schenkingen ten gevolge van de verarming van de adel, grote hongersnood op de abdijdomeneinen, een gebrek aan financiële reserves, het toestaan van grote, niet terug betaalde leningen, een onvoorzichtige aankooppolitiek en een abdijleven dat ver af stond van het monastieke leven volgens de Regula Benedicti.

Toch moest de grens tussen het Sint-Pietersdomein en de Stad Gent om administratieve en juridische redenen blijven bestaan. Hoewel dus onderdeel van Gent, bleven de inwoners van Sint-Pieters 'binnen de muren' tot aan het eind van de 18de eeuw toch in veel opzichten bijzondere burgers en waren zij voor een hele reeks aspecten juridisch onderworpen aan de abt van de Sint-Pietersabdij. Vandaar ook dat men lange tijd veel belang hechtte aan het precies bepalen van de grens tussen Stad Gent en Sint-Pieterskwartier. Dat die grens nooit echt duidelijk was, bewijzen de vele betwistingen waarover geschreven bronnen inlichten¹⁴¹. Zo was in 1274 de tussenkoms nodig van gravin Margaretha van Vlaanderen/Constantinopel, en werd de vastgelegde grens, in het gebied dan 'tussen Wallen'¹⁴² genoemd, duidelijk gemaakt met een greppel, palen en met het embleem van Sint-Pieters, de drie sleutels, in het wegdek, op de plaats waar de bevoegdheden van de abdij begonnen. Hetzelfde blijkt ook uit documenten van 1551-1555 en latere kopieën, waarbij een schets de plaats van de drie sleutels weergeeft¹⁴³, vandaag te lokaliseren op de overgang van Walpoortstraat naar Sint-Pietersnieuwstraat.

Ten gevolge van de akkoorden met Sint-Pieters hadden de Walpoort en de Keltelport, beide met hun barbacanes naar Sint-Pieters gericht, geen strategische functie meer. Zoals gebruikelijk bleven de poorten wel nog een reservefunctie behouden, maar werden ze aan caritatieve instellingen ter beschikking gesteld, die in geval van nood terug een militaire functie moesten laten voorgaan. Dit blijkt onder meer ook uit de voorwaarden die aan de wolwevers werden meegegeven toen die de percelen en gebouwen naast de Walpoort in gebruik mochten nemen. De nieuwe begrenzing aan de zuidzijde van de stad werd bekrachtigd door de oprichting van

¹⁴⁰ G. Berings & C. Van Simaey, 'Abbaye de Sant-Pierre au Mont-Blandin à Gand', in *Monasticon belge*, Liège, VII/1, 1988, pp. 117-122; P. Trio, 'Ganda en Blandinium tijdens de late middeleeuwen', in G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 63; A. Verhulst, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', in G. Declercq (red.), *Ganda*, 1997, p. 110.

¹⁴¹ Zie ook: C.L. Diericx, *Mémoires*, II, 1815, p. 296; D. Lievois, *Tussentijdse Memo Waalse Krook. (Onuitgegeven verslag, Stad Gent, Stadsarcheologie)*, Gent, 2011.

¹⁴² Geschreven vermeldingen bij M. Gysseling in periode tussen 1234 en 1343, cf. M. Gysseling, *Gent's*, 1954, p. 50 & p. 81-82. Zie ook: C.L. Diericx, *Mémoires*, II, 1815, p. 281-298.

¹⁴³ RG, Kaarten en Plannen, nr. 267, 16de eeuw; RG, Kaarten en Plannen, nr. 2691, 18de-eeuwse kopie, Benthuys, 1782. Met dank aan archivaris Pieter-Jan Lachaert, Archief Gent, op basis van archiefonderzoek van historicus Daniel Lievois.

de Heuvelpoort en de Kortrijkse Poort, op het tracé van de zogenoemde (derde) laatmiddeleeuwse stadsomwalling.

De barbacanes hadden midden 13de eeuw geen strategische betekenis meer en verdwenen als herkenbaar fortificatie-onderdeel uit het stadsbeeld. In het licht van de huidige beschikbare gegevens komt het voor dat minimaal de aansluiting van de Ketelvest bij de Schelde-armen werd aangepast. De bouw van de rechthoekige toren waarvan de restanten aan de Sint-Jansvest aan het licht kwamen, lijkt ons bij die aanpassingswerken te behoren. Een datering in de buurt van 1254 stemt ook bouwtechnisch volledig overeen met de kennis die inmiddels in Gent werd vergaard over het samengaan van baksteen en natuursteen en het gebruik van het daar vastgestelde type bouwstenen¹⁴⁴. Daarenboven is er ook een overeenkomst met de oudste gebouwsporen die op de site van De Krook werden opgegraven en getuigen van landinname voor leerlooiersactiviteiten vanaf het midden van de 13de eeuw¹⁴⁵. Vermelden we tenslotte ook dat het gebied van de vroegere barbacane buiten de Walpoort onder de stadsparochie van Sint-Jan ressorteerde (en niet onder de Onze-Lieve-Vrouweparochie van het Sint-Pieterskwartier) en dat de oudste vermelding van de ‘geürbainiseerde’ Huidevettershoek uit 1281 stamt¹⁴⁶.

Het verdwijnen van de barbacane en de verdedigingswerken aan de brede Scheldebocht maakte dat de oevers ook voor (handels)activiteiten konden worden benut. Het Panoramisch Gezicht op Gent van 1534 stelt in de bocht, net voor de aansluiting met de Ketelvest, een grootrivierschip of *pleyt* voor. Op basis van de huidige kennis maakt men in de ontwikkeling van de middeleeuwse stad een onderscheid tussen de perceelsgebonden aanlegsteigers, de door een overheid georganiseerde aanlegplaatsen en specifieke havens. De opgravingen in de Huidevettershoek toonden aan hoe enkele huidenvetters dit in de late middeleeuwen perceel per perceel organiseerden voor hun eigen bedrijvigheden. De door de overheid georganiseerde aanlegplaatsen worden in Gent ‘aarden’ genoemd. Een aard beperkte zich meestal niet tot één of enkele aanverwante beroepsactiviteiten, maar omvatte een hele reeks mogelijkheden van lossen en laden. Twee toponiemen of plaatsnamen ondersteunen een functie van aanlegplaats voor schepen aan de Scheldebocht van de Huidevettershoek. Dit geldt voor de *Grote Aert* en voor Wandelaart aan de

¹⁴⁴ M.C. Laleman & G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

¹⁴⁵ G. Vermeiren & M.A. Bru, ‘Over kuipen, muren en oventjes. Het bodemarchief van de Krook’, in G. Vermeiren, M.A. Bru & A. Eryvynck, *De Krook*, 2018, pp. 43-59. Volgens de houtdeterminatie dateren de oudste sporen tussen 1239 en 1248, zie K. Haneca. & A. Eryvynck, ‘Hout en kool. Natuurwetenschappelijke dateringen’, in G. Vermeiren, M.A. Bru & A. Eryvynck, *De Krook*, 2018, pp. 122-131.

¹⁴⁶ RG, Fonds Sint-Pieters I, nr. 125, f. 157v°. Met dank aan wijlen historicus Daniel Lievois die in het kader van de opgravingen door Stadsarcheologie Gent het eerste onderzoek van geschreven bronnen voor de site van De Krook uitvoerde.

[28] Plattegrond van opgegraven sporen aan de Waalsekrook, met aanduiding van een oudere oever (dikke lijn), vooraleer de huidenvettersactiviteiten op de aanlandingen werden voortgezet (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

zijde van de Sint-Jansvest. De Grote *Aert* is mogelijk te identificeren met de oeverzone van de Grote Huidenvettershoek vanaf de Walpoort tot aan het samengaan van Ketelvest en Schelde.

Aanpassingen omstreeks 1270

Een latere fase van aanpassingswerken kan omstreeks 1270 worden gedateerd. Deze werken volgden op de aanleggen van de Nieuwe Leie of Novele Lis die voor het eerst expliciet wordt vermeld in 1270¹⁴⁷. Het was een rechte trekking van een

¹⁴⁷ M. Gysseling, *Gent's*, 1954, p. 9-11, p. 64 & pp. 92-93.

aantal oudere uitwaaiierende Leie-armen in de zone ten noordoosten van de Gentse kernstad. De eerste vermelding betekent geen datum van aanleg. De waterloop kan enige tijd ouder zijn en de aanleg ervan kaderde zeker in de uitbreiding van de stad waartoe de al vermelde verwerving van *upstalllen* in 1213 het vermoedelijke startsein gaf.

[29] De Rode Toren, Arent van Wijnendale, ca. 1560 (Stad Gent, Archief Gent, IC_AG_AVW_012)

[30] Het noordoosten van Gent met de Steenbrug, de Sint-Jorispoort, de Rodetorenstuw en de Rode Toren, en een restant van de toren en vestingmuur waarvan de restanten aan de Nieuwbrugkaai werden opgegraven, detail uit het Panoramisch Gezicht op Gent van 1534, STAM Gent (www.lukasweb.be – Art in Flanders v.z.w., foto Hugo Maertens)

Tot de fase van ingrepen omstreeks 1270 behoorde eveneens de hele aanleg aan de noordoostzijde van de stad met sluisen, de Pasbrug en de Rode Toren¹⁴⁸. Deze laatste dankte haar naam vermoedelijk aan de rode baksteen waarmee de constructie was opgetrokken. In het geheel van de vestinguitbouw op de watergordel lijkt dit ook het eerste *Landmark* dat niet (meer) in zichtbare Doornikse steen was gebouwd. Vanuit de historisch-geografische studie van het Gentse waterwegennet waren de Rode Toren en Tussen 't Pas slechts zinvol na de aanleg van de Braemgaten, wat door een ontstaan zowat enkele decennia later wordt bevestigd. Voorts wijst Gelaude op de samenhang van deze constructies met het rechtekken van een aantal Leiemanders en het ontstaan van *le novele Lis*, en volgden deze water- en bouwwerken op de aanleg van de Lieve, de waterverbinding tussen Gent en Damme¹⁴⁹. Pas na het operationeel maken van de waterhuishouding bij de Rode Toren ontstond er een groter niveauverschil op de Schelde en kon de Stad Gent

¹⁴⁸ De Rodetorenstuw werd voor het eerst eveneens expliciet vermeld in 1270. Zie H. Van Werveke, *Kritische*, 1933, pp. 69-70; F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 127-128. Zie ook: J. Van den Heuvel, *La ville*, 1881, p. 157.

¹⁴⁹ F. Gelaude, *Waterbeheer*, 2010, pp. 40-44 & pp. 126-127.

een watermolen bij de Braemgaten voorzien¹⁵⁰. De Stad vatte daar de werken aan in 1297, maar onmiddellijk leverde dit een juridisch dispuut op met de Sint-Pietersabdij die daarin een bedreiging zag voor het functioneren van haar watermolen *De Clapschiete* meer stroomopwaarts de Schelde. De abdij beriep zich daarbij op een vermoedelijk in de 12de eeuw toegekend privilege dat de Stad Gent tot 1 mijl buiten haar gebied geen watermolens mocht oprichten zonder de toestemming van de Sint-Pietersabdij¹⁵¹. De Stad zette echter de werkzaamheden verder en zo werd de basis gelegd van de watermolen waarvan de laatste bovengrondse resten in 1884 verdwenen.

Slotbeschouwing

Terwijl de Gentse watergordelomwalling, een afbakening rondom een stedelijk gebied van zowat 80 hectare, decennialang geen onderzoekitem was, wijzigde dit zich opmerkelijk in de beginnende 21ste eeuw. Aanleiding daartoe waren een hele reeks archeologische interventies en opgravingen waarbij delen van die omwalling aan het licht kwamen. Het weliswaar uiterst fragmentarische beeld dat de archeologische onderzoekers uit de materiële bronnen verkregen, strookte niet altijd meteen met wat over die watergordel bekend was en/of in algemene publicaties over Gent was neergeschreven. Vooral de datering, waarvoor geen eigentijdse geschreven bronnen bestaan met concrete inlichtingen over de aanleg van de stadsomwalling en zijn onderdelen, leidde tot discussie. De manier echter waarop een eerste voorlopige datering van een cultuurlaag uit de opgraving Kleinvelehuyssteeg vanaf dan naar alle onderdelen van de watergordelomwalling werd doorgetrokken en overgenomen, roept vanuit methodologisch standpunt heel wat vragen op. De chronologische bevindingen die de archeologen aanleveren, daarin ondersteund door concrete dateringen via dendrochronologie, radiokoolstofdateringen of OSL¹⁵², komen echter niet altijd overeen met wat uit de geschreven bronnen werd afgeleid of met de stadsontwikkeling zoals ze vooral op basis van geschreven data kan worden gereconstrueerd. Een bijkomende stimulans voor hernieuwd onderzoek van de watergordelomwalling werd aangereikt door de studie van het hydrografische netwerk in en rond het centrum van Gent. De bevindingen die uit dit onderzoek naar voren komen leveren een intrinsieke relatieve chronologie die evenmin in overeen-

¹⁵⁰ F. Gelaude, *De vroege*, 2018, pp. 120-121, pp. 126-128, pp. 130-131.

¹⁵¹ Diericx, *Mémoires*, II, 1815, p. 310; A. Verplaetse, 'Bouwvergunning en bouwvoorschriften in Vlaanderen, 11de tot 13de eeuw', *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, Gent, 1973-1975, p. 18; F. Gelaude, *Waterbeheer*, 2010, pp. 40-44; F. Gelaude, *De vroege*, 2018, p. 128.

¹⁵² Optically stimulated luminescence dating, onder meer uitgevoerd door de Universiteit Gent.

stemming is met alles wat over die stadsafbakening vanuit andere disciplines wordt aangeleverd. Alle onderzoekbenaderingen moeten echter werken met zeer fragmentarische gegevens die al snel worden geëxtrapoleerd naar een groter geheel, *in casu* de totale omwalling. Het is echter noodzakelijk om alle fragmenten, vanuit welke bron dan ook, te evalueren ten opzichte van wat de andere bronnen en de context van dit stedelijke fenomeen weergeven. Met andere woorden, wat geven de bronnen over de specifieke onderzoeklocatie, ten minste als die voor de niet-materiële bronnen al precies kan worden gelokaliseerd? Wat zijn de plaats en de betekenis van die locatie binnen het geheel van de watergordel enerzijds, binnen de ontwikkeling van de stad anderzijds (topografisch, geografisch, stadshistorisch)? Zijn de typologische kenmerken beter in de tijd te situeren? Zijn er concrete, precieze data waaraan bepaalde aspecten van de omwalling kunnen worden verankerd? En wat kan uit de bredere Noordwest-Europese context voor Gent worden afgeleid? Een dergelijke vraagstelling zou ons ook in de toekomst moeten helpen om het fenomeen van de Gentse watergordelomwalling beter te kunnen vatten. De hier voorgestelde bijdrage, met het daarin opgenomen overzicht, reikt hiervoor slechts een eerste aanzet aan.

Hoe kunnen we de stand van zaken voor de kennis over de Gentse watergordelomwalling thans evalueren? Uit de gegevens die voor dit syntheseverhaal konden worden samengebracht, blijkt dat er op dit ogenblik geen enkele reden is om het concept van een watergordelafbakening omheen een stedelijk gebied van zowat 80 hectare niet in het tweede kwart van de 12de eeuw te situeren. Misschien moet die datering zelfs wat worden vervroegd. Vanuit de historische gegevens en de kennis van Gent als groeiende middeleeuwse stad, zijn daar geen bezwaren voor. Alleen meer doorgedreven studie van de materiële bronnen uit archeologische contexten zal de komende jaren moeten uitmaken of dit kan, of hoe de eventuele tijdsverschillen moeten kunnen worden geïnterpreteerd. Dat niet alle onderdelen van de watergordelomwalling in een korte tijdsspanne of in één bouwfase werden gerealiseerd, is duidelijk. We wezen onder meer al op de enorme menselijke inspanningen met hoofdzakelijk houten gereedschap om een diepe gracht als de Ketelvest doorheen de harde zandondergrond van de Blandijnberg te graven. Onbekend is hoe het grachten- en rivierstelsel bijkomend werd beschermd met gebruik van aarden constructies (wallen, dammen, barbacades) en met houten onderdelen (palissades, schuttingen, poorten). Het is mogelijk dat dit niet meer te achterhalen valt. De ligging van de twee barbacades aan de zuidkant van de omwalling is nu wel bekend, maar we weten helemaal niet wat hun precieze aflijning was en hoe we die driedimensioneel moeten voorstellen. Door de urbanisatie richting Sint-Pietersdomein vanaf het midden van de 13de eeuw, is het evenmin zeker dat dit nog te achterha-

len valt. Een onbekend gegeven blijft ook de start van de verstening. Op basis van de bouwtechnische kenmerken konden we in deze synthese wel een nieuwe chronologie opstellen van constructies die gelijktijdig waren, maar het blijft een relatieve datering. Tot de oudste fase, met toepassing van Doornikse breuksteen, behoren de westelijke muur, de Posternepoort en de Brabantpoort, mogelijk ook de Zandpoort, de Ketelpoort en de Walpoort. Traditioneel gezien wordt die verstening gekoppeld aan de beschikbare geschreven bronnen uit de jaren 1191-1199, maar de vraag blijft of dit een terechte associatie is. Op grond van vergelijking met andere Gentse gebouwen zou die verstening ook vroeger kunnen worden gedateerd en misschien zelfs bij het concept van de watergordelomwalling behoord hebben. Maar om dit met zekerheid te kunnen uitmaken, zijn nieuwe gegevens noodzakelijk. Bij een tweede groep, met voornamelijk goed behouden grote blokken Doornikse kalksteen, behoren de muur en toren aan de Zandpoortstraat, evenals de muur en toren aan de Nieuwbrugkaai. De toren aan de Nieuwbrugkaai lijkt in samenhang met geschreven inlichtingen over stadsontwikkeling, pas na 1213 gerealiseerd, wat ook bouwkundig goed mogelijk is. Een derde fase waarbij Doornikse steen en baksteen worden gecombineerd, zoals bij de toren aan de Sint-Jansvest, zijn kenmerkend voor het midden en het derde kwart van de 13de eeuw. Ten slotte zijn er de constructies van baksteen, zoals mogelijk de Rode Toren, die pas in de latere 13de eeuw thuishoren. Dat er bij de watergordelomwalling meer dan vier poorten hoorden en dat de klassieke beschrijving van vier hoofdpoorten en een aantal secundaire poorten niet meer opgaat, wordt niet alleen door deze synthese aangegeven maar werd ook al vermeld in de historisch-geografische studie die voorstelt om in de vier poorten alleen de plaatsen waar tol werd geïnd te herkennen (zie hoger), een hypothese die mits verder historisch bronnenonderzoek wellicht tot nog meer resultaten kan leiden.

De voorbeelden van de stadsuitbreidingen in 1213 en 1254 tonen hoe delen van de 12de-eeuwse watergordelomwalling als stedelijke afbakening en verdedigingslinie hun functie verloren en hoe ze enkel met een soort van reservefunctie in het stadsbeeld behouden bleven. Dit gold niet voor de aarden buitenbolwerken of barbacanes aan de kant van het Sint-Pietersdomein, waar men onmiddellijk voor urbanisatie opteerde. Verder in de 13de eeuw werd de stad te allen kante verruimd tot een gebied van tussen de 640 en 700 hectare waar omheen een nieuwe omwalling werd gerealiseerd. Voor elk deel van de watergordel geven die stelselmatige uitbreidingen een *terminus ante quem*, niet alleen voor de bouw van de vestingonderdelen bij de watergordel, maar ook voor de functionele bestaanstijd. Om de primaire aanleg of de diverse fasen die de watergordelomwalling van Gent karakteriseren, te vatten, kan men dateringen op basis van een 'punctueel onderzoek' en

bepaalde interpretatie niet blijven 'opschuiven' in de tijd. Een reflectie drong zich op. Daarvoor was het echter nodig beschikbare gegevens uit archeologisch, geografisch en historisch onderzoek voor elk van de onderdelen waaruit de omwalling bestond, namelijk grachten, bermen, poorten, torens, muren, buitenbolwerken, stuwten en dammen op te lijsten. De samenvatting die we in deze bijdrage beoogden leverde een andere, meer genuanceerde relatieve chronologie. En dit was ook de hoofdbedoeling van dit vervolgonderzoek. Door die informatie voorts te koppelen aan de context van de stadsontwikkeling tussen de 10de en de 13de eeuw, maar ook aan de evolutie van bouwtechniek en krijgstactiek evenals aan de plaats van Gent in het graafschap Vlaanderen krijgen we verder een beter inzicht in die watergordel of omwalling die het stedelijke gebied van Gent zeker in de 12de eeuw omringde en hoe men daar in de loop van de 12de en 13de eeuw mee omging. Deze *status quaestionis* biedt zo een mooi vertrekpunt voor nieuw onderzoek.

Welke onderzoeksaspecten moeten in de toekomst meer aandacht krijgen? Het toekomstgerichte archeologische bodemonderzoek kan, althans niet binnen de huidige wet- en regelgeving, niet vanuit een onderzoeksprioriteit worden bepaald. Er kunnen alleen nieuwe opgravingen of archeologische interventies plaats vinden indien het nog niet verstoorde bodemarchief door nieuwbouw of infrastructuur dreigt vernietigd te worden. Toch kan de hier verwoorde synthese met de opgeroepen vragen in desgevallende situaties tot leidraad dienen. Bij de al gerealiseerde archeologische interventies is het noodzakelijk te voorzien in de prioritaire uitwerking van die contexten die een nieuwe bijdrage kunnen leveren tot chronologie en meer precieze datering. Het is voorts opvallend dat geen enkel onderdeel van de stadsomwalling al diachronisch werd onderzocht. Voor elk van de poorten en muurdelen moet het nochtans mogelijk zijn om via de zogenoemde methode van het Gentse huizenonderzoek¹⁵³ een ander beeld op die omwalling te krijgen, zij het dat dit niet evident zal zijn voor de periode voorafgaand aan het buiten gebruikstellen van hun strategische functie. Bij elk van de onderzochte onderdelen werd er, buiten deze synthesebijdrage, weinig aandacht besteed aan de bouwkundige karakteristieken, die in dit urbanisatieproces nochtans essentieel zijn. Voor het ruimere perspectief van de watergordelomwalling vormt vooral de noordwestelijke zone een moeilijk te vatten gebied. Een intrinsiek onderzoek rond de voorhof (voorburcht) van het Gravensteen, waarbij de zone tussen Grasbrug, Torenpoot, Gravensteen en Groentenmarkt betrokken wordt, kan mogelijk tot verhelderende, nieuwe resultaten leiden. Wat bij de samenstelling van deze synthese eveneens op-

¹⁵³ Zie hiervoor: L. Charles, G. Everaert, M.C. Laleman & D. Lievois, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001.

viel was de beperkte kennis over de middeleeuwse geschiedenis van de Sint-Michielsparochie en haar kerk, een onderwerp dat niet alleen voor de ontwikkeling van de watergordel, maar ook voor de ontplooiing van het middeleeuwse Gent in het algemeen niet zonder betekenis is.